

УДК: 929Вальх:[59:069](477)

Борис Вальх та розвиток зоології й музеології на сході України І.Загороднюк, В.Пархоменко

Проаналізовано біографічні відомості та наукові доробки Бориса Вальха (1876–1942) – одного з провідних зоологів, які працювали на теренах східної України у першій половині ХХ ст. Борис Вальх працював на стику зоології, захисту рослин та епідеміології, був провідним фахівцем у контролі чисельності господарсько-важливих груп гризунів та комах (станції захисту рослин) та епідеміологом (зоонози), а одночасно є природоохоронцем, одним з ключових організаторів заповідних об'єктів південного сходу України (Кам'яні Могили, Білосарайська коса). Особливу увагу в цьому огляді приділено зоологічним дослідженням (орнітологія, ентомологія, теріологія) та роботі зі створення зоологічних колекцій, у тому числі й в межах організованого за його участі Бахмутського краєзнавчого музею. Всі ці доробки науковця розглянуто разом із деталями його біографії, проаналізованої з використанням сімейних архівів та за участі членів родини Вальхів, зокрема його онуків Бориса Вальха та Олімпіади Грищенко і правнука Сергія Вальха. Внесено суттєві уточнення та зроблено важливі доповнення у відомості про біографію Бориса Вальха, зокрема про його три освіти (Павлоградська гімназія та двічі Харківський університет), про дітей і дружину, про його довготривалі поїздки, зокрема до Туркестану та Азербайджану. Розглянуто і уточнено розташування «хутора Гори-Могили», з якого походить більшість колекційних зразків, зібраних Вальхами, і з'ясовано, що це саме місце на давніх картах позначали як «Горемогилове». Проведено аналіз історії описаного Борисом Вальхом виду *Mus sergii* та його типового місцезнаходження. Узагальнено факти про історію накопичення й подальшу долю його зоологічних колекцій та колекцій сина Сергія, у тому числі й теріологічних зборів на хуторі Гори-Могили. У статті використано унікальні оригінальні фотографії з родинних архівів, для більшості з яких з'ясовано дати та місця зйомки. Наведено також фотографії з колекційними зразками та оригінальними зоологічними етикетками.

Ключові слова: зоологія, Харківський університет, станції захисту рослин, музеологія, колекції, історія біології.

Boris Valkh and the development of zoology and museology in the East of Ukraine I.Zagorodniuk, V.Parkhomenko

The details of biography and scientific works of Boris Valkh (1876–1942), one of the leading zoologists who worked in eastern Ukraine in the first half of the 20th century, were analysed. Boris Valkh worked at the interface of zoology, plant protection, and epidemiology and he was a leading specialist in controlling the abundance of economically important groups of rodents and insects (plant protection stations) and an epidemiologist (studying zoonoses). At the same time, he was a nature protector, one of the key organizers of nature reserves in the southeast of Ukraine (Kamiani Mohyly, Bilosaraiska Kosa). The main attention in this review is paid to Valkh's research into zoology (ornithology, entomology, and theriology), and his work upon creation of zoological collections, including the one in the Bakhmut Museum of Local Lore, which was organized with his participation. All of these developments made by the scientist are considered along with details of his biography analysed using family archives and by conversations with Valkh's descendants, including his grandson Boris Valkh, granddaughter Olympiada Gryshchenko, and great-grandson Sergei Valkh. Significant clarifications and important additions to the biography of Boris Valkh have been made, in particular regarding his education (once in Pavlohrad Gymnasium and twice in Kharkiv University), wife and children, as well as his long-term trips to Turkestan and Azerbaijan. The location of "Hory-Mohyly hamlet", from which most of the zoological samples collected by the Valkhs are derived, is clarified and determined as the same place that was marked on ancient maps as "Horemohylove". The history of the species *Mus sergii* described by Boris Valkh and its type locality were analysed. The information about the history of accumulation and further fate of his and his son Sergey's zoological collections including mammal specimens from Hory-Mohyly is summarized. Unique original photographs from the family archives have been used, for most of which the dates and places of taking were determined. Pictures of collections and original zoological labels are also presented.

Key words: zoology, Kharkiv University, plant protection stations, museology, collections, history of biology.

Борис Вальх и развитие зоологии и музеологии на востоке Украины И.Загороднюк, В.Пархоменко

Проанализированы биографические сведения и научные труды Бориса Вальха (1876–1942) – одного из ведущих зоологов, которые работали на территории восточной Украины в первой половине ХХ ст.

Борис Вальх работав на стику зоології, захисти рослин і епідеміології, був вдушим спеціалістом в контролі численності господарственно важких груп гризунів і нааскомых (станції захисти рослин) і епідеміологом (зоонози), а одночасно був природоохранником, одним из ключевих організаторів заповідних об'єктів юго-востока України (Каменні Могили, Белосарайська коса). Особое внимание в этом обзоре уделено зоологическим исследованиям (орнитология, энтомология, териология) и работе по созданию зоологических коллекций, в том числе и в рамках организованного при его участии Бахмутского краеведческого музея. Все эти наработки ученого рассмотрены вместе с деталями его биографии, проанализированной с использованием семейных архивов и при участии членов семьи Вальхов, в частности его внуков Бориса Вальха и Олимпиады Грищенко и правнука Сергея Вальха. Внесены существенные уточнения и сделаны важные дополнения в сведения о биографии Бориса Вальха, в частности о его трех образованиях (Павлоградская гимназия и дважды Харьковский университет), о детях и жене, о его долговременных поездках, в частности в Туркестан и Азербайджан. Рассмотрено и уточнено расположение «хутора Горы-Могила», из которого происходит большинство коллекционных образцов, собранных Вальхом, и установлено, что это самое место на давних картах обозначали как «Горемогилове». Проведен анализ истории описанного Борисом Вальхом вида *Mus sergii* и его типового местонахождения. Обобщены факты по истории накопления и дальнейшей судьбе его зоологических коллекций и коллекций сына Сергея, в том числе и териологических сборов на хуторе Горы-Могила. В статье использованы уникальные оригинальные фотографии из семейных архивов, для большинства из которых установлены даты и места съемки. Приведены также фотографии с коллекционными образцами и оригинальными зоологическими этикетками.

Ключевые слова: зоология, Харьковский университет, станции защиты растений, музеология, коллекции, история биологии.

Вступ

Борис Вальх (27.11.1876–12.04.1942) – яскрава постать в історії природознавства східних теренів України. Його часто позиціонують як одного з багатьох орнітологів-фауністів, які вносять свою лепту у розвиток знань про регіональні фауни, зокрема й фауну птахів Катеринославщини. Проте з ім'ям цього натхненного і неймовірно успішного дослідника пов'язано чимало сторінок розвитку природознавства Сходу, при тому не лише в Бахмуті, де він мешкав, але й в інших місцях.

У цій праці головну увагу приділено зоологічній та музеологічній компоненті. Відповідно, задачею повідомлення є узагальнення відомостей про Бориса Вальха як зоолога та музеолога і наші намагання поєднати в єдине ціле ці два аспекти буття відмінного природознавця, історія якого є прикладом успішної реалізації творчого початку і високого духу попри всі негаразди часу, в якому йому довелося жити й творити. Очевидно, що ці грані його біографії тісно переплетені з іншими його дослідженнями й напрямками діяльності, зокрема й краєзнавством, педагогікою, медициною. Цей спектр фахових інтересів Бориса Сергійовича настільки щільно й органічно переплетений, що часом складно відокремити одні грані від інших. Проте ця задача є посильнішою, ніж пошук втрачених або малозначимих на перший погляд відомостей, з роками все менш доступних і часто трансформованих інтерпретаторами до непізнаності.

Мета цієї праці — реконструкція та аналіз етапів професійного зростання Бориса Вальха та формування спектра його професійних інтересів в музеології, таксидермії, краєзнавстві, епідеміології, природоохороні та зоології, а також повернення цього імені до когорти видатних природознавців сходу України.

Джерела даних

Об'єктом аналізу стали публікації та колекції дослідника, згадки про нього в статтях інших колег, родинні архіви. На сьогодні накопичено певний масив історичних розвідок, які висвітлюють життя й творчість дослідника, переважно як орнітолога, природоохоронця та епідеміолога (зокрема, Атемасова, Кривицький, 1999; Борейко, 2001; Шакула, Сіренко, 2007). Окремий розділ про Бориса Вальха є й у розвідці з історії формування природничої освіти в Донецькому ІНО (згодом Луганський педінститут) (Загороднюк, 2013а). При підготовці цього рукопису враховано також матеріали публікацій зі згадками про дослідника (Принь, 2012 та ін.) та повідомлення від нащадків Бориса Вальха — його онуків Бориса Вальха (†19.12.2014), та Олімпіади Грищенко, в усіх випадках за сприяння Сергія Вальха, правнука.

Окремі біографічні факти (дата і місце народження і попереднього навчання) дає архів зі списками студентів Харківського університету за 1896–1897 рр. (Список..., 1896; див. рис. 1). Цінним джерелом є наукові публікації Вальха, в яких відображаються звичайно чітко датовані та

атрибутовані географічними деталями факти з наукової біографії дослідника. Важливим джерелом історичних даних є природничі колекції (Загороднюк, 2013 в), зокрема й колекція Національного науково-природничого музею НАН України (Шевченко, Золотухина, 2002 та ін.). Етикетки зразків несуть унікальну інформацію. Щоправда, у випадку з Вальхами (і батьком, і сином), коли мова йде про зоологічні збори, зокрема й в місцезнаходженні «Гори-Могили», уточнити авторство зразків часом неможливо, бо на етикетках нерідко вказано лише «Вальх».

Існують щоденники Сергія Вальха (1905–1982), сина й послідовника Бориса Вальха, які в кінці 2014 р., після смерті Бориса Вальха (молодшого) було передано «до Воронежа» (власне до Петропавлівки Воронізької обл.) дочці Бориса Вальха (молодшого) – Наталії Вальх (Назаренко). Це 5 товстих зошитів¹, в яких вміщено велику кількість інформації про родину і спостереження у природі, і такі щоденники він вів постійно, навіть у час перебування у війську протягом 1941–1947 років. Планувалося, що ці щоденники Борис Вальх (молодший) дасть на опрацювання одному з авторів (І. З.) і потім їх передадуть до Бахмутського краєзнавчого музею, проте цього не сталося, оскільки весь 2013 рік цей автор був обмежений в поїздках за станом здоров'я, а надалі сталися революційні події, захоплення Бахмута бойовиками і врешті раптова смерть Бориса Сергійовича (19.12.2014), тому ці щоденники «поїхали» до Воронежа (О.Грищенко, особ. повід.).

Важливо зауважити, що у публікаціях про Вальха є багато надуманого і неправдивого, зокрема у публікаціях В.Борейка (Б.Вальх, особ. повід.; О.Принь, особ. повід.), тому потрібно уважно ставитися до опублікованих відомостей. Представлений нижче нарис узгоджено в усіх деталях з родиною Вальхів, зокрема з Борисом Вальхом молодшим (1937 р.н., бесіди і записи 2013 р., його фото далі на рис. 11), Сергієм Вальхом (1977 р.н., записи 2013 та 2018 рр.) та Олімпіадою Вальх (Грищенко) (1939 р.н., записи 2018 р.).

МЕДИЦИНСКИЙ ФАКУЛЬТЕТЪ. 1 СЕМ.				117
Имя, фамилия, званіе и вѣро- исповѣданіе.	Годъ и мѣсто рожденія.	Время поступленія въ университетъ.	Мѣсто пред- варительнаго воспитанія.	О с о б о е примѣчаніе.
33. Вальхъ, Борисъ Сер- гѣев. Дворян. Прав. (Приз. 1898 г.).	—76 г. 27 ноября, с. Ново-Бахмутовка, Бахмут. у., Екатери- носл. губ.	—96 г. 17 авг.	Павлоград. гимн.	

а

Посторонніе слушатели.								
Фамилія, имя и отчество	Факультет и семестръ	Вѣроисповѣданіе	Званіе	Годъ рожденія	Мѣсто рожденія	Мѣсто предварительнаго воспитанія или по какому документу принята.	Годъ поступления	Отмѣтка
Б. Вальхъ Борисъ Сергѣевичъ (ратникъ 2 разр.).	Мд. 9	Пр.	с. двор.	1876	Бахмутск. у.	Павлогр. г. Харьков. ун.	1911	

б

Рис. 1. Записи про навчання Бориса Вальха в Харківському університеті за реєстром студентів:

а – фрагмент реєстру студентів за 1896 р. (медфак, 1-й сем.);

б – запис у розділі «сторонні слухачі» за 1912 р. (медфак, 9-й семестр, зарахування 1911 р., тобто мова про дворічне навчання з 7 сем., упродовж 1911/12 та 1912/13 н.р.)

¹ Шостий Олімпіада Сергіївна залишила у себе, мотивуючи це великою кількістю вміщеної там приватної інформації. Так само у неї залишився альбом з віршами Бориса Сергійовича (оформлений як «самвидав»).

Важливим джерелом фактів, пов'язаних з членством Б.Вальха у Харківському товаристві дослідників природи, стали копії архівних документів цього товариства, що зберігаються у Центральній науковій бібліотеці Харківського університету і передані нам для аналізу М.Баніком та Т.Атемасовою (передано 23 сторінки, на яких є прізвище «Вальх»). Цінним доповненням до проведеного нами аналізу біографічних відомостей стала схема родоводу Вальхів (з 1759 р.), представлена Сергієм Вальхом (мол.).

Початки. Навчання, становлення як фахівця

Вальх Борис Сергійович народився 27 листопада 1876 р. на Слобожанщині в родині домовласника й дворянина Сергія Івановича Вальха. Місце народження за університетськими документами – с. Новобахмутівка Бахмутського повіту Катеринославської губ. (рис. 1). В частині джерел місце народження подають як «Введенське Бахмутського повіту Харківської губ.» (наприклад: Борейко, 2001; Шакула, Сіренко, 2007), яке тут же синонімізують з Новобахмутівкою Ясиноватського р-ну Донецької обл. (Борейко, 2001).

Проте «Введенських» є декілька. Зокрема, «Введенське» є (з 1930 р. як Введенка) у Чугуївському районі Харківщини (1520 осіб), а в описі Бахмутського повіту вказано (Вікіпедія), що біля Новобахмутівки, села на 236 господ, було панське село Віденське на 12 господ. Напевно, церква і запис про народження мали бути у більшому селі, яке й записали як місце народження Бориса. Можна припустити, що це Віденське і описаний далі хутір Гори-Могили («Горемогилове») – сусідні хутори або й його синоніми.

Низка фактів підказує, що Гори-Могили та Віденське були пізнішими осередками мешкання родини Вальхів. По-перше, з документів і публікацій відомо, що Вальхи були дворянами, і батько Бориса був домовласником (Шакула, Сіренко, 2007), тобто мав би бути містянином. По-друге, родина також вказує на те, що Борис ріс не в селі, а в Харкові (О.Грищенко, особ. повід.). Те саме знаходимо і в його спогадах у статті про зміни фауни птахів університетського саду в Харкові, де подано дані за 1892, 1912 та 1928 роки (1892 р. йому було 16 років, а у 1896 р. він вже був студентом ХУ) і зазначено, що «я знаю цей парк добрих 40 років. На моїх очах з типового старого лісу, де я бігав хлопчиком з сіткою за метеликами, його перетворив небіжчик професор А.Краснов у дендрологічний парк...» (Вальх, 1931б; с. 46–47).

За університетським реєстром, Вальх мав дворянське походження, був православним, закінчив Павлоградську гімназію (див. рис. 1). Чому саме Павлоградську, якщо дитинство пройшло в Харкові, не ясно. Відомо також, що навчанню Бориса Вальха допомагав відомий меценат та опікун учбових закладів Бахмута і голова міської Думи Василь Першин (Татаринів та ін., 2013). Чому допомагав — загадка: можливо, батьки Вальха рано пішли з життя. В статті О.Шакули та В.Сіренка (2007) уточнено, що коріння Вальхів йдуть від іспанця Вальехо, якого запросили до Російської імперії у петрівські часи як майстра фортифікаційних споруд. Проте у родоводі Вальхів, який включає 174 персони, подібного немає. У зводі потомствених дворян Олександрівського повіту за 1857 р. (Кочергін, 2010) значилися «спадкоємці померлих майора Івана та дружини його Катерини Вальх» з приміткою «В Олександрівському повіті не живуть». Відомо, що батька Бориса Вальха звали Сергій Іванович, тобто «майор Іван» з Олександрівського повіту може бути дідом нашого героя. За родоводом Вальхів, батьками Сергія Вальха були Іоганн Ігнатій Матвій Вальх (1792–1852) та Катерина Олексіївна Коломніна (без років, лише імена й прізвища), тобто ті самі Іван та Катерина. І, отже, все сходиться: Іоганн Вальх в родоводі Вальхів напевно і є майором Іваном Вальхом у зводі дворян.

Відомо також (Шакула, Сіренко, 2007; хоча насправді зовсім не зрозуміло, звідки), що мати Бориса, Марія Олександрівна Вальх, докладала зусиль до вибору сином медичного фаху (не військового, популярного серед дворян). 1896 року (тобто у віці 20 років) Вальх вступив до Імператорського Харківського університету на медичний факультет (див. рис. 1). За Вікіпедією (без посилань), «спеціалізувався по кафедрах зоології та медицини» (що суперечливо), за іншими джерелами (Шакула, Сіренко, 2007) – був медиком (що факт), але при вступі до університету «мав спеціальну рекомендацію з гімназії про нахил до природознавства», і «декан природничого факультету професор І.Брандт дозволив йому безкоштовно слухати лекції природничо-історичного відділення фізико-математичного факультету» (ibid., с. 4).

Під час навчання брав активну участь у різноманітних дослідницьких проектах, і вже після 1 курсу опублікував свою першу наукову працю з матеріалами своїх досліджень до-університетського часу – «Матеріали з орнітології Катеринославської губернії. Спостереження 1892–1897

року», видану в 34 томі «Трудів Товариства дослідників природи Харківського університету» за 1899 р. У вступі зазначено, що «список є підсумком моїх шестирічних спостережень над птахами Катеринославської губернії. Головним тереном їх був для мене Павлоградський повіт» (Вальх, 1899: с.3). Згаданий у заголовку період 1892–1897 рр. – це час навчання у Павлоградській гімназії, про яку є мова в обох університетських довідках (рис. 1). 1892 р. Борису було 16 років, а до університету він вступив 1896 р. Тобто, мова йде про спостереження в час його навчання у Павлограді та в перший рік навчання в університеті. Посилаючись на цю статтю, М.Сомов 15 травня 1898 р. написав до Товариства дослідників природи при ІХУ представлення на Бориса Вальха «у співробітники товариства» (копію отримано від М.Баніка та Т.Атемасової).

Під час навчання в університеті, як стверджують О.Шакула та В.Сіренко (2007, с. 4), Борис Вальх відмовився від медичної кар'єри (що дивно, див. підпис до рис. 2 про складання *випускних іспитів з медицини* і текст далі про його роботу лікарем), оскільки мріяв про роботу в зоологічному музеї і в розвиток цієї мрії брав у музеї Харківського університету уроки з музейної справи і таксидермії у його співробітників – проф. О.Нікольського та його учнів, лаборанта Г.Гадда та препаратора А.Манжоса.

У ті часи в університеті (принаймні на медичному факультеті ІХУ) навчання тривало 5 років, тобто, рахуючи від 1896/97 навчального року (рис. 1а), п'ятий курс він мав закінчити навесні 1901 року. Проте запис в реєстрі студентів ІХУ за 1901/02 н.р. (аналогічний до поданого на рис. 1а) свідчить, що Борис Вальх в той рік навчався на 9 семестрі. Тобто мало місце відставання на 1 рік, що може бути пов'язано з витратою одного року на навчання природничим спеціальностям (про що є мова вище).

Від університету до університету

Після закінчення навчання в університеті Вальх пішов по медичній спеціалізації, стажувався й працював в різних місцях, зокрема й закордоном, що описано в огляді О.Шакули та В.Сіренка (2007). Проте історія дещо складніша, про що розповіла Олімпіада Грищенко – онука Бориса Вальха старшого.

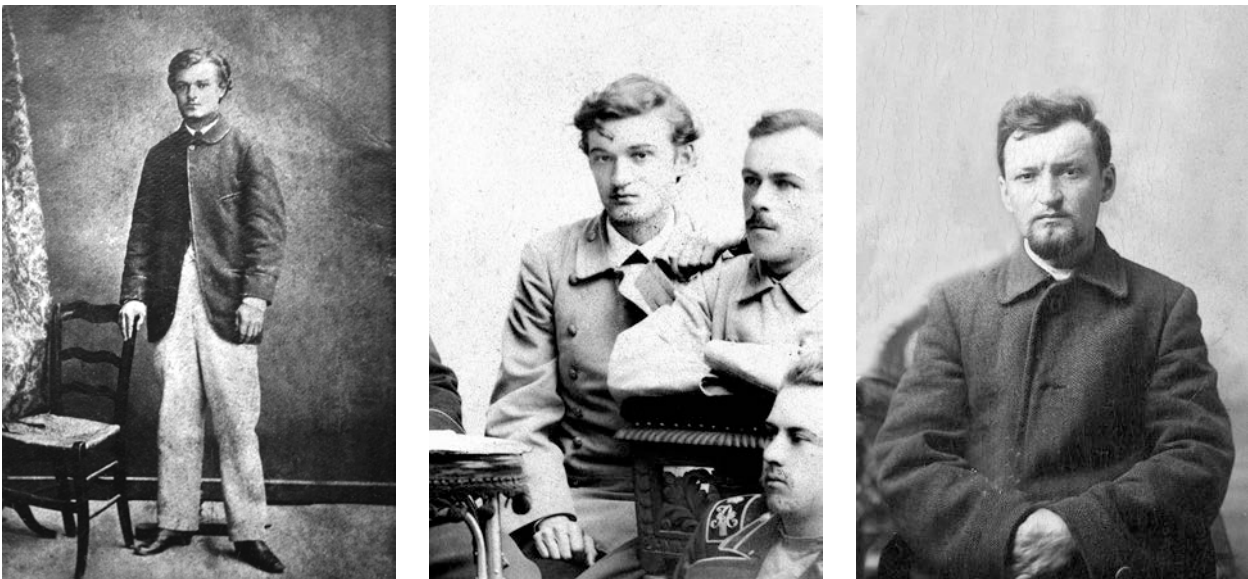

Рис. 2. Давні фото з родинного альбому Вальхів

Перше фото ідентифіковано як фото Б.Вальха за рисами обличчя й стилем пальто «відкритий жилет», поширеним у 1880–1890 рр. (Victorian..., 2018 та ін.), тобто часу навчання Бориса Вальха у гімназії. Друге фото без дати, проте сказано, що фото з однокурсниками (з уточненням про наявність на фото студентів II і V курсу), тобто 1897 р. Третє фото має підпис «знімкувався 24.IV.913 [903?] в проміжку між екзаменами з гістології та патологічної анатомії. Борис С.Вальх». (Напис «913» має посилену здвоєну риску, подібну до «0», наче виправлення з «903» (в сімейному архіві фото записано з датою «1913», тобто Вальху має бути 37 р.).

Після університету (близько 1902 або 1903 р.) Борис Вальх приїхав до Бахмута, де отримав роботу в лікарні. Там він познайомився зі своєю кузиною Олімпіадою Вальх, що скоро стала його дружиною² (ймовірно 1903 р., перша дитина народилася навесні 1904 р.). За версією Олімпіади Грищенко (особ. повід.), Олімпіада Вальх була родом з Маріупольщини («селищедесь біля Кривої Коси») і до Бахмута приїхала на навчання. Відомості з історичної літератури свідчать, що Олімпіада Вальх у 1890–1891 рр. була ученицею Олександрівського училища в тому самому Бахмуті: «Серед цих дівчаток була і Олімпіада Вальх, яка потім стане вчителькою гімназії ім. Великої княгині Марії Павлівни» (Татаринів, Тутова, 2008). Тобто, попри невідомі поки маріупольські «коріння» (опитування не додали ясності), Олімпіада вчилася в Бахмуті.

Онуки Бориса Вальха також повідомили, що Вальх після одруження (між 1902 та 1904 рр.) отримав «загалом непогане придане» (О.Грищенко, особ. повід.), за яке на початку 1900-х прикупив дві десятини землі, а згодом (ймовірно, після другого навчання у 1911–1913 рр.) — ще дві десятини, на яких заклав відомий на всю округу «Вальховий сад» (О.Грищенко, особ. повід.). Тут прямо від садиби йшли доглянуті алеї з декоративними деревами і кущами, зокрема бузкова алея, по якій вечорами часто прогулювалася хуторянська молодь, що дотепер згадують в родині Вальхів. Проте тут Вальхи, судячи з усього, жили лише згодом, а молоде подружжя жило в іншому місці.

Авторські розвідки показують, у цей час Вальх мешкав на садибі у дружини та її родини – на хуторі Скучне, що в районі залізничної станції Желанна. На користь цього свідчать три факти: 1) від онуків Вальха відомо, що Олімпіада Вальх була з багаті поміщицької родини (О.Грищенко, особ. повід.); 2) є відомості про поміщиків Вальхів на Донеччині: «Між Іллінкою і Селидівкою, в 27 верстах від станції Желанна, на землях поміщиків А. і Є.Вальх³... у 1907 р. засновано рудник» (Белицький, 2017); 3) в листі Бориса Вальха 12.03.1905 р. до губернатора з приводу запланованої експедиції стоїть адреса «хут. Скучний, ст. Желанная Екатеринославской ж.д.». Тобто виходить, що Вальхи жили на хут. Скучне. Це підтвердила і довідка про народження Наталії Вальх, першої дитини Бориса, виявлена в родинному архіві, коли ця стаття була написана. Саме тут у Бориса та Олімпіади народилися всі троє їх дітей – спочатку Наталія (1904) та Сергій (1905), а згодом й Ігор (~1908).

(Чи працював він в ті часи, проживаючи з сім'єю в Скучному? Не виключено, що він їздив на працю до Бахмута щотижня, якщо був штатним лікарем Бахмутської лікарні; проте, він міг жити і з родинних прибутків. Бахмутська квартира на 3 кімнати за адресою «вул. Ленінська 16, кв. 29» отримана за роботу медиком від влади в межах 1920–1931 років. Відомо, що 1931 року (1932?) до цього батькового будинку син Сергій приводив свою наречену Пелагею познайомити її з батьком; характерна деталь – за обіднім столом було два вільних стільці, на які за командою прийшли й сіли два Вальхових пойнтери).

Те, що Борису допомагав учитися (в гімназії?) меценат Василь Першин (Татаринів та ін., 2013), а потім Борис жив у приймах (при татові-домовласнику в Харкові)⁴, дозволяє припустити, що Вальх рано залишився без батьківської опіки, а тому й пішов у прийоми на хутір Скучне і згодом сам заробив житло у Бахмуті. Щодо географії й логістики, які пояснюють те, чому він навчався аж в Павлограді, а потім працював у Бахмуті: від ст. Желанна до Павлограда, куди в той час проклали залізничну колію⁵ і де Борис вчився в гімназії, залізницею 143 км, а до Бахмута, де він працював

² Онуку назвали «Олімпіадою» в пам'ять про дружину Бориса Вальха. Дружину Вальха згадано у книзі «Етнічна історія Бахмутського краю» (Татаринів, Тутова, 2008): у Володимирівському чоловічому училищі (відкрите 1888 р.) «працювала помічником німкеня Олімпіада Вальх»; місцеві її знали як «класну даму»; щодо «німкені» – схема родоводу показує переважання німецьких імен (напр., дід Бориса – Іоганн Ігнатій Матвій Вальх, а старший брат діда – Карл Іоганн Вальх). Проте себе самого Борис називав виключно українцем (О.Грищенко, особ. повід.), як і його онук Борис.

³ «А. та Є.» — мова про Олексія та Катерину Вальх (П.Белицький, особ. повід., за даними С.Луковенка). Відомо (іbid.), що серед невузьких підприємств виділялася «Яснобродська гуральня №8» (заснована 1903 р.), на якій виробляли 30 тис. відер алкоголю і яка належала Олексію та Катерині Вальхам та Ганні Левицькій. Село Яснобродівка – це східна гілка того самого водосховища у верхів'ях Вовчої, на якому у північній його частині розташований хутір Скучне.

⁴ Обидва факти (про допомогу Першина і тата-домовласника в Харкові) не є однозначними і вимагають перевірки.

⁵ Станція Желанна і сама Катерининська залізниця збудовані у 1883–1884 рр., якраз перед школярством Бориса Вальха (він 1876 р.н., тобто йому було 7–8 років), тому вибір місця навчання був не випадковим.

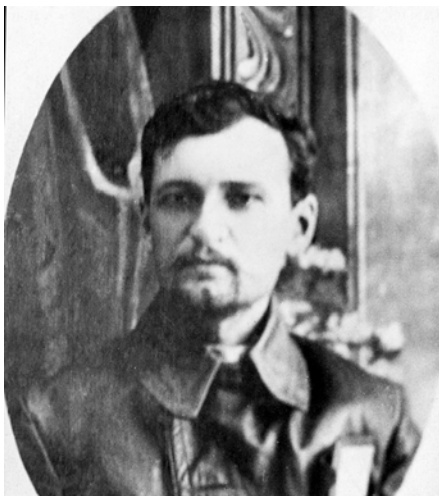
принаймні з 1908 року (є лист 1908 р. з адресою «Бахмут»), – 89 км. Сам хутір Скучне (нині 14 осіб) розташований у 20 км на пд.-сх. від станції Желанна, на річці Вовчій.

Його продовжували цікавити птахи. У січні 1911 р. він закінчує роботу над новим оглядом птахів Катеринославщини (у статті вказано, що її закінчено в Бахмуті у січні 1911 р.: Вальх, 1911). Того ж року Борис Вальх вдруге вступає до Харківського університету, і знову на медичний факультет (рис. 16). Навчається там стаціонарно, приїжджаючи до рідні на вихідні (за спогадами сина Сергія – «сварити дітей, якщо вони погано поводитися»: О.Грищенко, особ. повід.). Факт другої освіти раніше подавали як «медичне стажування 1910–1912 рр.» (Борейко, 2001), але тепер ясно, що це був університет з повноцінним навчанням, у статусі вільного слухача (ймовірно, тому що друга освіта) і з 1911 р. Випускні екзамени відбулися у кінці квітня 1913 р. (див. підпис до рис. 2), тобто друга освіта тривала два навчальні роки, 1911/12 та 1912/13.

Бахмут та дальні відрядження 1913–1920 рр.

Одразу після університету (як слідує з хронології) Борис Вальх працював у Бахмутській станції захисту рослин (СТАЗР), про що свідчить його капітальна теріологічна стаття в Бюлетені СТАЗР за 1914 р. – «До питання про очікувану пошесть мишей і заходи щодо їх знищення (з таблицею для визначення видів)» (Вальх, 1914). Слідом почалися мандри та переїзди, що було пожиттевою особливістю Вальха.

Від самого початку 1915 р. (а, можливо, й з осені 1914)⁶ він працював в Карелії, де проводив метеоспостереження і збирав колекції ссавців і птахів; звідти був привезений і тип *Mus musculus borealis*, здобутий ним в Ухті 5.01.1915 (Загороднюк, 2002). На канікулах (очевидно, що влітку 1915 р.) до нього приїжджала дружина з дітьми (О.Грищенко, особ. повід.). У Бахмуті вона вчителювала: Олімпіаду Вальх у спогадах за 1915 р. згадують як вчительку Володимирського училища (Татарінов, Тутова, 2008: с. 117), у губернському адрес-календарі за 1915 р. – як «класну наглядачку» у «Бахмутській 1-й жіночій гімназії імені Її Імператорської Високості Великої Княгині Марії Павлівни» (Екатеринославській..., 1915: с.326).

а

б

Рис. 3. Борис Вальх та його діти:

а (ліворуч) – Борис Вальх у період першого далекого відрядження до Бухари; фотографію зроблено, найімовірніше, 1918 р. у Туркменістані (О.Грищенко, особ. повід.; фото у Бахмутському краєзнавчому музеї, копію отримано за сприяння І.Корнацького);

б (праворуч) – діти Бориса Вальха: Наталія (1904 р. н.), Сергій (1905), Ігор (бл. 1908); фото після смерті мами, бл. 1918 р.; з архіву Вальхів за сприяння С.Вальха (мол.). В центрі – Сергій Вальх (нар. 26.11.1905), який, як і батько, став зоологом, таксидермістом та епідеміологом. В руках Сергія, ймовірно, гербарна папка. Біля дітей – пойнтер (Вальхи завжди тримали пойнтерів: О.Грищенко, особ. повід.). Обидва фото зроблено в одному місці, про що свідчать деталі оздоблення рами позаду людей.

⁶ По-перше, йшла Світова війна 1914–1918 років, по-друге, виїхати на північ реально було лише з осені (бо взимку, напевно, ніхто би таку дорогу не здолав).

Того ж 1915 р. Бориса Вальха згадано як практикуючого лікаря в с. Комар Комарівського повіту Маріупольського округу (нині це Великоновоселівський район) (Екатеринославській..., 1915: с.388). Припускаємо, що Вальх влаштував тут новий орнітологічний стаціонар для продовження досліджень птахів Катеринославщини. Ці місця йому були близькими: с. Комар розташоване на р. Мокрі Яли (ліва притока Вовчої), між Павлоградом, де він вчився в гімназії та робив свою першу наукову працю, та хут. Скучне (верхів'я Вовчої), де він жив із сім'єю на початку 1900-х. У спогадах О. Скабічевського, його бахмутського юнната, зазначено, що Б.Вальх, перебуваючи тут, весь вільний час присвячував дослідженням птахів (листи О.Скабічевського за 1982 р. в архіві Маріупольського краєзнавчого музею, за: Шакула, Сіренко, 2007). В цей час він працював над темою шкодочинності фауни, про що були обидві його наукові статті того часу: про шкодочинність птахів в садах (Вальх, 1913) та мишачі пошесті й заходи з їх обмеження (Вальх, 1914).

За повідомленням Олімпіади-онуки, Борис Вальх не раз виїжджав як епідеміолог на тривалий час (до року) в дальні краї – до Бухари, Аджарії, Туркменістану, Азербайджану, Карелії. В такі мандри він їздив із сім'єю (О.Грищенко, особ. повід.), з ним часто були його діти (рис. 3). Першою тривалою поїздкою стала мобілізація 1917 р. до Бухари, де він працював як епідеміолог, проте скоро повернувся звідти через початок там смуги, але 1918 р. він знову був у Туркестані. Там трапилася біда: в Бухарі⁷ померли від тифу дружина (1917) і менший син (1918), після чого Борис з двома дітьми повертається до Бахмута.

Всі подальші дальні поїздки стали неможливими, а нові мобілізації (то червоними, то денікінцями) завершувалися дезертирством і поверненням до дітей (О.Грищенко, особ. повід.). На відміну від цієї онукової версії є також версія, що Борис Вальх був мобілізований до Червоної армії в ролі старшого фельдшера і перебував у такому статусі до 1921 р. (Шакула, Сіренко, 2007), і тому лише з 1921 р. міг займатися Бахмутським музеєм та працювати на Бахмутській СТАЗР (завідував нею протягом 1921–1937 рр.). Ймовірно, дітям Бориса Вальха бракувало батьківської опіки. Відомо, що близько 1920 р. Сергій Вальх, майбутній зоолог, утік з дому й працював на шахті у Микитівці (згодом «шахта імені Румянцева», територія м. Горлівка), а згодом і санітаром на ст. Микитівка, про що свідчить фотографія в ролі санітара, передана до Бахмутського музею, на якій він виглядає років на 16, тобто фото ~1921 р. (І.Корнацький, записи зі слів О.Грищенко). Правдоподібно, що повернення сина додому і повернення батька з війська (1921) були одночасними подіями.

Бахмутська просвіта і музей (1921–1927)

Восени 1920 р. (25.11.20) Бахмут став центром Донецької губернії, і в місті було створено губернські вчительські курси, які згодом (за три роки) переїхали до м. Луганське⁸, ставши згодом Донецьким ІНО⁹ і врешті Луганським університетом (Бахмутський відділок став частиною Слов'янського вчительського інституту). У стартовий бахмутський період цієї історії (Климов, 2010)¹⁰ Борис Вальх був по суті єдиним природничником, який міг викладати у цьому виші (Загороднюк, 2013а). Припущення про викладання природознавчих дисциплін Б.Вальхом базується на кількох фактах: він мав відповідну освіту, він був директором музею, куди могли приходити на заняття слухачі курсів, він мав значний досвід у виготовленні наочних посібників; існують і прямі згадки про вчителювання (Гринь, 2012).

Вальх, мріючи ще з університетських часів про роботу в музеї, захопився ідеєю музею і у січні 1922 р. виступив з доповіддю про стан музейної, виставкової та екскурсійної справи на Донбасі на Першій губернській конференції політосвітніх органів Донбасу, що пройшла в м. Бахмуті 11–15 січня 1922 р. і докладно описана й проаналізована істориками (Гринь, 2012). Конференція прийняла відповідний пункт резолюції, в якому було визначено потребу «створення місцевого краєзнавчого музею як окремого закладу культури. ... Артемівський окружний музей імені товариша Артема почав діяти в грудні 1923 року з нагоди відкриття пам'ятника тов. Артему.» (ibid.). Музей базувався в Народному будинку.

Було би неправильно думати, що Бахмутський музей, з яким часто пов'язують злет Вальха, почався з імені цього дослідника. Вальх при більшовиках очолив «Музейно-виставково-екскурсійну

⁷ За іншими даними, це сталося в Ленкорані (Шакула, Сіренко, 2007), проте ми довіряємося версії онуки.

⁸ Місто Луганське «встигло побути» центром Донецької губернії перед тим, з 4.01.1920 до 25.11.1920.

⁹ Стосовно «Донецький ІНО»: така назва – з 13.02.1924, до того як «ІНО в м. Луганське».

¹⁰ З праці А.Климова (2010) відомо, що «У листопаді 1920 р. губернські установи переведено до Бахмута» (с.44), а також те, що і надалі, у 1923 р. «пройшли відбіркові комісії в Луганську *та Бахмуті*» (с.219).

секцію Донецької губернської політосвіти», і саме завдяки його турботам музей після тривалого занепаду було відновлено (Принь, 2012). Проте це був тільки ривок, хоч і важливий, в історії Бахмутського музею і музейної справи та природознавства на Донбасі в цілому. У огляді здобутків Іллі Часовникова (Татаринів, 2013) можна знайти деталі щодо існування в Бахмуті земського музею, який виконував подібні функції і був по суті тим самим просвітницьким центром, яким з грудня 1923 р. став Окружний музей імені товариша Артема. Зійшлися воедино унікальні обставини: Бахмут став адміністративним центром регіону, влада потребувала розвитку просвіти і загалом змін, Вальха переповнював ентузіазм. Така співпраця з владою дозволяла Вальху, на нашу думку, одночасно уникнути утисків за його дворянський статус і одночасно займатися музейною справою як по суті дворянською. Врешті Борис Вальх і став першим директором нового музею і пробув на цій посаді два роки (1923–1925), поки не з'явився необхідний «вузький фахівець» на цю справу, і у подальшому протягом 1925–1938 рр. музеєм керував Ілля Часовников (Татаринів, 2013).

Від самого початку в новому музеї було розгорнуто потужну просвітницьку роботу: лише за перший рік його роботи було прочитано 154 лекції (перелік окремих з них є в огляді: Принь, 2012). В музеї Б.Вальх працював до 1937 р. (очевидно, на громадських засадах), одночасно працюючи і на Бахмутській СТАЗР. За ці роки Вальх зібрав багату зоологічну колекцію, частину якої передав до музею (Атемасова, Кривицький, 1999; докладніше про колекції Вальха див. далі). На той час мережа СТАЗР була найвідомішим місцем роботи зоологів в багатьох великих містах, зокрема й Бахмуті. Одним з його помітних досліджень в СТАЗРі того часу став аналіз розмноження озимої совки в Донецькій губернії (Вальх, 1925). Станція його годувала, давала заробіток, а в колекції та музеї він вкладав свої ресурси.

Дуже скоро Артемівський музей став осередком просвіти (Принь, 2012). У цей час в цьому місті (зокрема й у музеї) працював відомий краєзнавець та бібліограф Федір Максименко, за участі якого готувалося видання «Просвіта Донбасу», згодом переведене до Луганська (як «Радянська школа») і 1931 р. закрито (Климов, 2010). У цьому виданні піднімалися питання музейної та пам'яткоохоронної роботи регіону (Принь, 2015а, б), були в ньому й публікації з природознавства (В.Бондаренко, особ. повід.). Федір Максименко є автором одного з найвідоміших оглядів краєзнавчої літератури України (Максименко, 1930), проте важливо й те, що він у бахмутський період своєї історії (1919–1923 рр.) завідував «шкільним музеєм земства» (Домбровська, Панів, 2008, с.181), який і було реорганізовано у окружний краєзнавчий музей.

Загалом в 1920-х роках на Донеччині відбувався помітний краєзнавчий підйом і сформувалися принаймні чотири таких осередки (ймовірно, спочатку в Бахмуті, а слідом у Луганську), до яких повною мірою долучилися Вальх та інші зоологи (Загороднюк, 2013а та ін.). Такими були Соціальний музей Донбасу, Науково-краєзнавчий гурток з вивчення середньої течії Донця, Наукове товариство Донця (НТД) та Науково-дослідна кафедра при ДІНО. Існує плутанина в назвах і статусах цих об'єднань; останнє з них (яке назвали «науково-дослідна кафедра Донбасознавства») так і не було створено, проте 20 вересня 1926 р. відбулося установче засідання Наукового товариства Донбасу¹¹ (Принь, 2013а, б). Також Вальх брав участь в кількох наукових експедиціях, у т. ч. 1926–1927 р. в експедиції до Серебрянського лісництва, що біля Кременної, організованої з метою пошуку хохулі (Борейко, 2001). За підсумками цієї експедиції він опублікував статтю «Хохуля в Серебрянському лісовому масиві Артемівської округи» (Вальх, 1928).

У цих самих осередках працювали й інші відомі природничники, зокрема й Макс Штамм (Штамм, 1930), який принаймні 1928 р. (ймовірно 1926–1930 рр.) працював у ДІНО. Макс Штамм – випускник Харківського університету 1916 р. (Атемасова, 1999), учасник краєзнавчих експедицій по Дінцю, автор низки публікацій про раритетні види – вухатого їжака та хохулю (Аверін, Штамм, 1927; Штамм, 1930)¹². У той час у Донецькому ІНО або в подібних освітніх установах працювали й інші

¹¹ Воно ж – «Наукове товариство на Донеччині» (Принь, 2013б), і не виключено, що це те саме, що і згадане «Наукове товариство Донця», яке писалося також як «Науковий краєзнавчий гурток з вивчення басейну Середньої течії Донця. Луганськ» (скан офіційного аркуша цього гуртка отримано від О.Приня, особ. повід.).

¹² Штамм Макс Генріхович (1893 р. н.) – уродженець м. Ізюм, випускник Луганської гімназії (1893) і Харківського університету (1916). Був керівником біологічної секції Науково-краєзнавчого гуртка (з 1923 р.) та членом Луганського краєзнавчого товариства (з 1926 р. або раніше). Протягом 1923–1927 рр. вивчав фауну басейна Дінця, займався колекціонуванням хребетних (відомі зразки риб), опрацьовував матеріали з живлення птахів та ссавців; останній науковий факт – стаття про хохулю на Дінці (Штамм, 1930). Репресований (Богословлаг [табір діяв з 15.11.1940]). Автор припускає, що після таборів М.Штамм (або його повний тезка) проживав у Казахстані (Загороднюк, 2013а).

відомі зоологи – Н.Умнов (1928) та Володимир Талицький. За підсумками роботи Наукового товариства на Донеччині 1928 р. в ДІНО було видано перші «Праці» цього товариства (Праці..., 1928), в яких є й зоологічний розділ, і переліки публікацій та імен зоологів та природознавців Луганщини (Загороднюк, 2013а).

Борис Вальх у 1925–1926 рр. був залучений до обґрунтування ідеї створення заповідників у Приазов'ї, і протягом 1926–1927 рр. він був членом УКОПП – «Українського комітету охорони пам'яток природи», що займався питаннями заповідання об'єктів природи (Борейко, 2001). Зокрема, за його участі стали заповідними «Білосарайська коса» та «Кам'яні могили» – одні з найвідоміших заповідних територій Донеччини, що сталося після кількаразового відвідання Б. Вальхом цих місць і співпраці з Маріупольським краєзнавчим музеєм. Деталі цього наведено у статті І.Коваленка, завідувача Маріупольського музею краєзнавства у 1920-х роках, і відтворено в огляді В.Борейка (Коваленко, 1928; цит. за: Борейко, 2001).

«В цих намаганнях активно допомагав нам доктор Б.С.Вальх, який двічі приїздив до Маріуполя, виїздив з нами на косу, щоб обслідувати її і знову порушити питання про заповідник на Білосарайській косі. Коли справа стала у Маріуполі не зовсім гаразд, доктор Вальх подав 22 березня 1924 р. доповідну записку з тою самою пропозицією до Донецькгубвиконкому. [...] Лише 21 червня 1925 р. ми мали змогу зорганізувати комісію, до складу якої було закликано ботаніка М. В. Клокова, орнітолога Б. С. Вальха та представника Спілки мисливців. Комісія 21 червня одвідала Білосарайську косу й Кам'яні Могили й рішуче ствердила необхідність організації заповідників в цих місцевостях...» (Коваленко, 1928).

Основними місцями роботи Бориса Сергійовича в цей період стали Бахмутська міська лікарня та Бахмутська СТАЗР. Тепер ці установи відомі як Бахмутський тубдиспансер та Бахмутська дослідна станція розсадництва. Про роботу в лікарні ми не знаємо із жодної його публікації, проте робота у захисті рослин відзначена кількома його науковими публікаціями 1913–1925 рр. (Вальх, 1913, 1914, 1925). Фото Бориса Вальха того часу (1927 р.) представлено на рис. 4.

Гори-Могили (1927–1930)

У 1927 р. починається 4-річний цикл (1927–1930) інтенсивних досліджень фауни в місцезнаходженні Гори-Могили, які проводив, судячи з етикеток, не Б.Вальх, а його син Сергій. Основну увагу в цих дослідженнях приділено дрібним ссавцям. Того 1927 року Сергієві було 22 роки, Борисові – 51. Сергій постійно в той час жив на хуторі (О.Грищенко, особ. повід.), батько (найімовірніше) – в Бахмуті.

Мотиви такого дослідження і збору серійних колекційних матеріалів не зрозумілі. Можливо, батько готував Сергія до навчання на біолога і роботи теріологом, напевно маючи контакти з харківськими зоологами (зокрема й з О.Мигуліним); інакше це систематичне колекціонування було би трохи дивним для простого фермера часів згасання НЕПу, старту першої п'ятирічки та початку масової колективізації. Врешті, опис Борисом Вальхом нового виду гризунів, названого на честь сина (див. далі), що могло бути певним заохоченням до подальших досліджень, і те, що всі зібрані тут колекційні матеріали таки опинилися у О.Мигуліна (а слідом і в ННПМ, див. далі), робить це припущення високоімовірним.

Б. Вальх. Бор Сергієвич.

Рис. 4. Борис Вальх у зрілому віці:

51 рік (на фото є фірмова позначка «1927»). Фото передане авторам правнуком Бориса Вальха, Сергієм Вальхом (05.07.2018). Аналогічне фото значно нижчої якості використано в огляді О.Шакули та В.Сіренка (2007). Саме в той рік (1927) Б.Вальхом описано новий вид ссавців – *Mus sergii Valkh*. Праворуч – підписи Бориса Вальха в документах різного часу – близько 1900 р. та 1908 р., з архіву Харківського товариства дослідників природи (за сприяння М.Баніка та Т.Атемасової).

Гори-Могили – втаємничена назва, про яку мовчить Інтернет. В козацьких переказах часто можна зустріти згадки про гори-могили в степу, на яких знайшли свій останній притулок славні герої. Могилами часто називають високі горби чи кургани: Могила Мечетна, Савур-Могила, Гостра Могила, Кам'яні Могили, Аскольдова Могила тощо. Нерідко під «могилами» в топоніміці розуміють власне місця поховань, називаючи їх «сепулкронімами» (Таранова, 2015). Розвідка, яку автори провели спільно з онукою Бориса Вальха – Олімпіадою Грищенко, засвідчує, що «Гори-Могили» – це і є садиба Вальхів, яку в часи дитинства Олімпіади називали «Червоне Підгір'я», а діти також як «Раківка»¹³.

За спогадами О.Грищенко, садиба Вальхів знаходилася між великими горбами і малою річкою, трьома навколишніми селами були Богданівка, Берхівка та Григорівка (до Григорівки ходила пішки у 1 клас близько 1 км). Місце розташування хутора «Гори-Могили» можна окреслити так, як подано на рис. 5.

На одній з давніх карт Бахмутського повіту (1915 р.) врешті вдалося відшукати й населений пункт «Горемогилівка» (дякуючи І.Корнацькому), розташований саме в тому місці, де за розрахунками мав бути хутір Гори-Могили (рис. 5, врізка). Тобто, топонім «Гори-Могили» – це варіант назви, який автори вважають правильним саме у версії Бориса Вальха, і така назва відповідає орографічним особливостям місцевості навколо хутора та прийнятим у цих краях назвам височин (Гора, Могила), проте якийсь напевно непосвячений картограф трансформував цей характеристичний топонім у бідову назву.

На хуторі було лише 19 хат. Поруч з хутором («один км в бік Бахмута») був сад на 4 десятини (згаданий вище «Вальхівський сад») і Вальхова дача. Син Бориса – Сергій – на той час жив у Бахмуті і навіть рік попрацював у педінституті й став його студентом, проте був «вичищений як агент буржуазії» (див. далі), переїхав на хутір, де й жив хуторянином з близько 1923 р. і до колективізації у 1930 р. та одруження у 1931–1932 р. з наступним переїздом молодого сім'ї до Бахмута. Тобто не варто очікувати появу якоїсь інформації про колекціонування ссавців поза межами хутора чи Бахмута (О.Грищенко, особ. повід.).

Рис. 5. Місце розташування хутора Гори-Могили – родового маєтку Вальхів під Бахмутом. Хутір був під горбами з лівого берега річки, між селами Григорівка (на заході, не підписана), Берхівка (на сході), Богданівка (на півдні). Ті місця через пересічений ландшафт так і залишилися нерозораними. Місце розміщення садиби відтворено за спогадами О.Грищенко (у той самий час назву «Гори-Могили» вона ніколи не чула).

¹³ За даними І.Корнацького (Корнацький, 2003; особ. повід.), Червоне Підгір'я виникло, коли на колишні землі Бабенків переселили малоземельних селян із Різниківки, з них же походить і «хуторянка Нечволода» (див. далі).

У 1930 р., коли почалася колективізація, все це забрали до колгоспу (дачу, сад, худобу), і Сергій Вальх вимушено став колгоспником (був рахівником). Хуторянкою була і Пелагея Нечволода (1911–1992), його майбутня дружина. Сергій та Пелагея побралися і переїхали до міста, де Сергій працював в СЕС, а Пелагея опікувалася господарством і первістком. Почалися голодоморні часи, помер син Борис (1933–1935)¹⁴. Того ж 1935 р. сім'я переїхала до Старобільська, де у них народилися син Борис (26.04.37) і дочка Олімпіада (24.04.39) [ті Вальхи, з ким автори і спілкувалися при підготовці цієї статті]. З початком війни сім'я емігрувала на родинний хутір, в Гори-Могили, дякуючи маминій сестрі Євдокії (1924 р. н.)¹⁵. Там вони жили до 1947 р., коли врешті з війська повернувся батько, Сергій Вальх, який вивіз їх жити у місто (О.Грищенко, особ. повід.). Хутір проіснував до 1960 р. і потім «згас», тому на сучасних картах його немає (ibid.).

Теріофауна Гори-Могили

Гори-Могили – одна з постійних точок зоологічного інтересу Вальхів (табл. 1). Теріологічні матеріали Вальха з «хутора Гори-Могили» неодноразово згадані як у давніх оглядах фауни (Крижов, 1936; Мигулін, 1938 та ін.), так і сучасних працях (Загороднюк, Коробченко, 2008 та ін.). З цим місцезнаходженням пов'язані майже всі відомі колекційні збори ссавців (рис. 6–7), зокрема й опис *Mus sergii* – нового виду гризунів, описаного Б.Вальхом 1927 р. (Вальх, 1927), але визнаного лише за 10–15 років (Мигулін, 1937, 1938). Типове знаходище *Mus sergii* в описі не вказано, і це питання розглянуто докладно далі.

Проаналізовано збори Вальха, які виявлено в теріологічній колекції Національного науково-природничого музею (ННПМ). Проаналізовано тільки зразки з підписом «Вальх». У 64 випадках місцезнаходження зразків в базі даних відсутнє (63 *Mus musculus*, 1 *Nuctalus noctula*), але записи колектора і дати свідчать про їхню належність до тієї самої серії. Загалом після відсіву даних з явними помилками (внаслідок переписування етикеток та помилок у базі даних) та перевірки сумнівних записів за первинними етикетками виявлено 225 зразків, які пов'язані з ім'ям Вальха і пунктом Гори-Могили. Очевидно, що таких зразків мало бути значно більше, виходячи з авторських номерів на етикетках: наприклад, є зразок *Mus sergii* з №365 за травень 1929 р. (див. рис. 8), і лови тривали до середини грудня 1930 р., тобто всього в робочій колекції було близько 500 зразків.

Загалом в Гори-Могилах здобуто 16 видів дрібних ссавців (табл. 1). Тріаду ключових видів формують: мишак *Sylvaemus uralensis* (68 екз.), миша *Mus musculus* (63) та полівка *Microtus levis* (52). Очевидно, що частину цих матеріалів необхідно перевизначати (зокрема й групу лісових мишей, яких чомусь всіх записано в базі даних як «*Sylvaemus uralensis*», хоча тут мали би бути й інші *Sylvaemus*). Наступну групу формують 7 видів, що представляють найціннішу частину регіонального різноманіття: білозубка *Crocidura suaveolens* (15), мідія *Sorex araneus* (5), ховрах *Spermophilus pygmaeus* (3), мишівка *Sicista «subtilis»* (3), хом'ячок *Cricetulus migratorius* (3), мишка *Micromys minutus* (3), мідія *Sorex minutus* (3).

Звертає на себе увагу відсутність у зборах лісових видів (зокрема й мишака жовтогрудого, нориці лісової, полівки підземної), а також коловодних видів (наприклад норки, щура водяного тощо; є тільки одна рясоніжка). Все це засвідчує, що місце збору знаходилося в степу чи байраках, частково зарослих чагарниками. На диво відсутні у зборах і строкатки степові (*Lagurus*), які на початку 1920-х вселилися в Україну і дали надзвичайний спалах чисельності (для огляду див.: Загороднюк, 2009б). Все це може свідчити про наявність типово степових біотопів і високий ступінь незайманості району досліджень на той час.

Динаміку збору колекцій на хуторі Гори-Могили представлено на рис. 7. Такі збори накопичувалися протягом 4 років (1927–1930) з очевидним згасанням у часі. Найпершими трьома за датами відлову стали *Microtus arvalis* (13.02.1927), *Mus musculus* (10.04.1927), *Sylvaemus uralensis* (11.04.1927). Найбільшу кількість зразків зібрано в пізньоосінній час – у жовтні-грудні, хоча зразки є з усіх місяців року (рис. 7, б).

¹⁴ Ця історія була наслідком радянських реалій: поки батько був на роботі, в СЕС, мати з первістком годинами стояла в чергах за хлібом, залишаючи часом дитину вдома (яка знайшла сірники і померла від опіків).

¹⁵ Емігрували за два «заходи»: спочатку восени 1941 р. мама сестра Євдокія (їй було 17 р.) забрала Бориса (4,5 р.), а навесні 1942 р. вивезла свою сестру Пелагею (31 р.), брата Мішу (14 р.) та Олімпіаду (3 р.). Ці «міграції» здійснено пішки, з невеликими під'їздами при можливості; дітей везли на тачках (Б.Вальх та О.Грищенко, особ. повід.).

Таблиця 1.

Зразки ссавців, наявні у фондах Національного науково-природничого музею, що зібрані С.Вальхом на хуторі Гори-Могили у 1927–1930 роках (n=225)

Рід та вид*	Зразків	Рід та вид	Зразків
Гризуни: підряд вивірковиді		• миша хатня – <i>Mus musculus</i>	63
• ховрах сірий – <i>Spermophilus pygmaeus</i>	3	• миша курганцева – <i>Mus spicilegus</i>	2
• соня лісова – <i>Dryomys nitedula</i>	1	Комахоїдні: мідицевиді	
Гризуни: підряд мишовиді		• мідиця звичайна – <i>Sorex araneus</i>	5
• мишівка південна – <i>Sicista «subtilis»</i>	3	• мідиця мала – <i>Sorex minutus</i>	3
• сліпак східний – <i>Spalax microphthalmus</i>	1	• рясоніжка велика – <i>Neomys fodiens</i>	1
• хом'ячок сірий – <i>Cricetulus migratorius</i>	3	• білозубка мала – <i>Crocidura suaveolens</i>	15
• хом'як звичайний – <i>Cricetus cricetus</i>	2	Кажани: підряд лиликовиді	
• полівка лучна – <i>Microtus «arvalis» (=levis)</i>	52	• вечірниця дозріла – <i>Nyctalus noctula</i>	1
• мишка лучна – <i>Micromys minutus</i>	3	Хижі: підряд псовиді	
• мишак уральський – <i>Sylvaemus uralensis</i>	68	• мустела ласка – <i>Mustela nivalis</i>	2

* Наукові та українські назви звірів подано у сучасній трактовці (згідно з: Загороднюк, Ємельянов, 2012).

Рис. 6. Зразки ссавців, зібрані Вальхом (ймовірно, що всі – Сергієм) на хуторі Гори-Могили:

вгорі – тушка ласки (*Mustela nivalis*, №9160), здобутої 11.11.1928 р.,
 внизу ліворуч – етикетки до тушки хом'ячка (*Cricetulus migratorius*, №9881), здобутого 23.04.1928 р.
 (титульний і зворотний бік); внизу праворуч – етикетки до тушки соні лісової (*Dryomys nitedula*, №9871),
 здобутої 22.04.1928 на хут. Гори-Могили (титульний і зворотний бік).

Ця специфічна динаміка з очевидною асиметрією дозволяє говорити, що автор зборів міг мати попередню практику в іншому місці. Де? Можливо, у Приазов'ї, в невідомому нам місці. Можна припустити, що до 1927 р. діти Вальха, зокрема й син Сергій, жили на Маріупольщині. Як зазначено вище, приблизно 1920 року Сергій втік з дому і рік чи два працював у Горлівці (тобто ~1921–1922); а вже за рік (~1922–1923 р.) він працював у Бахмутському вчительському інституті і пробував стати його студентом. Провчився неповний рік і після того жив в Гори-Могилах, займаючись там садом і

живучи з продажу овочів і фруктів, що тривало до 1930 р., коли на хутір прийшла «колективізація» (О.Грищенко, особ. повід.). Власне, 1930 р. і були останні в часі колекційні зразки з Гори-Могили і взагалі зразки, зібрані Вальхами. Останніми трьома датами є 11, 14 та 15.12.1930 (в ці дати здобуто 5 екз. *Sylvaemus uralensis*).

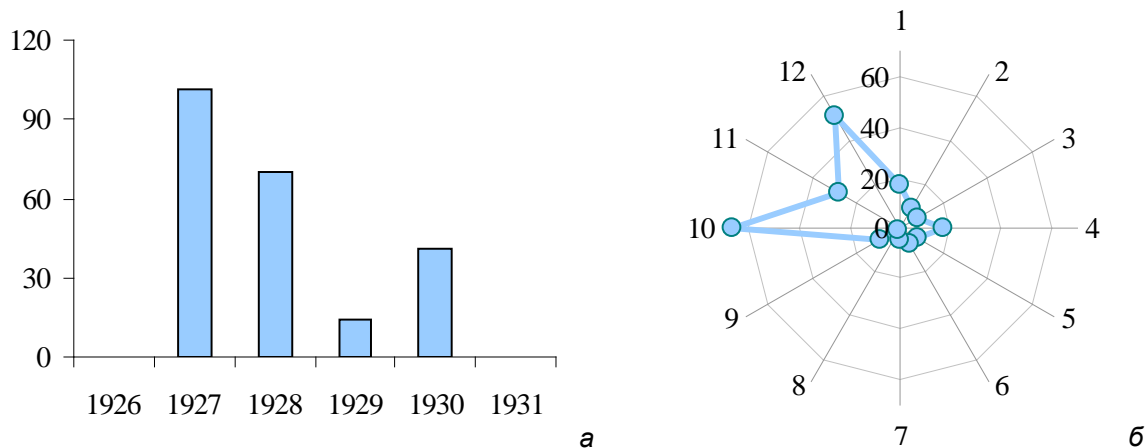

Рис. 7. Динаміка збору Вальхами теріологічних зразків за роками (а) та місяцями року (б) в місцезнаходженні Гори-Могили. Графи побудовано за даними з бази даних щодо теріологічної колекції ННПМ, із врахуванням усіх записів з міткою «Вальх», з низкою уточнень за первинними етикетками.

Інтерпретація типового знаходвища *Mus sergii*

Mus sergii Valkh, 1927 – особливий таксон. Опис свідчить про суттєві відмінності від *M. musculus* та *M. hortulanus*, неодноразово описаних раніше (вид «*Mus hotrulanus*» описано з ботсаду Одеси: Nordmann, 1840; Браунер, 1899), проте досліджені нами типові матеріали форми *hortulanus* (місце зберігання – ЗІН) виявилися ідентичними до виду *M. musculus* (Загороднюк, 1996). В описі *Mus sergii* згадано відмінності як в екології, так і морфології нового виду: запасання насіння, білі лапки і черево, дрібні розміри тіла. Дивно, але в серіях Вальха всі *Mus* (s. l.) представлені тільки видами *Mus musculus* та *Sylvaemus uralensis* (за оглядом: Шевченко, Золотухина, 2002; табл. 1)¹⁶. Наразі цей вид відомий під іншою назвою: після нового періоду визнання його видової самостійності (Межжерин, Загороднюк, 1989) його назвою стала *Mus spicilegus* Petenyi, 1882, запропонована на 45 років раніше назви Бориса Вальха (історію див.: Загороднюк, 1996).

В колекції ННПМ є 65 зразків *Mus*, які зібрано С.Вальхом в Гори-Могилах (Загороднюк, 1996). Більшість з них – це *Mus musculus* (табл. 1), проте два (№10249, 10250, шкурка, череп) – *Mus spicilegus* (Шевченко, Золотухина, 2002). Їх зловлено 31.07.1929, тобто через два роки після опису *M. sergii*, ще й неоднозначним визначенням (рис. 8), тому вони не можуть бути його лектотипами.

Борис Вальх (1927) не згадував в описі *Mus sergii* ні хутір Гори-Могили, ні Артемівський район, які як *terra typica* наводили всі дослідники, починаючи з О.Мигуліна (1928, 1938). Понад те, Вальх прямо зазначає, що новий вид походить з півдня України: «Наскільки це вивчення не повне, доводиться, зокрема, існуванням на теренах півдня України самостійного виду миші, дотепер не описаного» (Вальх, 1927: с.4). Отже, відсутність *Mus sergii* в зборах з хут. Гори-Могили (крім двох невизначених Вальхом зразків *Mus* sp.) зрозуміла: її там могло й не бути (вид і тепер знаходиться в процесі розселення на північ та схід: Загороднюк, Кондратенко, 2001). Серед найдавніших зборів *M. sergii* є серія з с. Чермалик¹⁷ Маріупольської округи. Це єдина колекційна серія цього виду з 1920-х років (найближча у часі – 1936 р. з ДБС в колекції Музею природи Харківського університету, МПХУ); її в літературі та каталогах описували так:

¹⁶ Тому автори тестували також і гіпотезу про те, що це міг бути *Sylvaemus uralensis* (у ті часи як «*Mus*»), а не *Mus spicilegus*, проте наведений Б.Вальхом (1927) опис морфології відповідає саме *M. spicilegus* (М.Товпинець, особ. повід.; наші дані).

¹⁷ Раніше цей топонім був невизначеним і автор за порадою колег-географів наводив його як «Чермалик, між сс. Гранітне і Тельманове» (Загороднюк, 2002 та ін.). Назву «Чермалик» відновлено з 2000 р., до того це було с. Заможне.

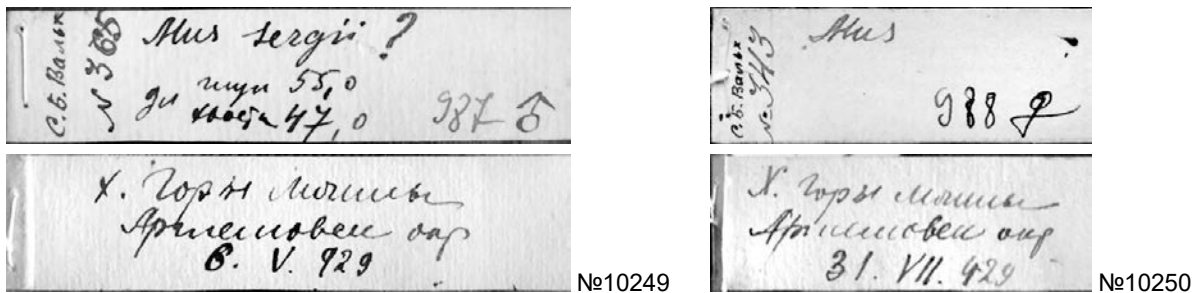

Рис. 8. Етикетки *Mus* зі зборів С.Вальха (№10249, 10250 в ННПМ), визначені як *M. spicilegus*. Зразки здобуто влітку 1929 р., тобто не в курганчиках, і тому, очевидно, й було непевне визначення. Наведено титульний (вгорі) і зворотний (внизу) боки. Почерк той самий, як на рис. 6.

1) 2 екз. (№735 та 729) з с. Чермалик Маріупольської окр., leg. Н.Селезньов, 19.12.1926, «моя колекція» (Мигулін, 1928: с. 9–10); 2) 11 екз. зі «Сл. Чермалик», leg. не вказаний, 18.12.1925, «колекція О.Мигуліна», виміри 10 шкірок і 8 черепів в таблиці, № 726–736, не поспіль (Мигулін, 1938: с.332); 3) 13 екз. зі «сл. Чермалик Ст.-Коранського р-ну», leg. Н.Селезньов, 1926, колекція ННПМ, шкірки з черепами (вкл. неотип *M. sergii* №10241) (Загороднюк, 2002); 4) 10 зразків з «уроч. Чермалик, окол. Маріуполя», leg. О.Мигулін, 18.12.1926, 10 шкірок з черепами, № 10239–10248 (база даних щодо колекцій ссавців ННПМ); 5) 11 екз. зі «сл. Чермалик», leg. Н.Селезньов, 16–18.12.1926, колекція МПХУ, шкірки без черепів [також в МПХУ є 1 екз. із с. Новоселівка (Перша) Старо-Коранського р-ну, leg. Н.Селезньов, 17.04.1927: Ю.Іллюхін, особ. повід.]; Новоселівка розташована поруч з Чермаликом.]

Звертає на себе увагу факт, що зразки, зібрані М.Селезньовим (кол. ННПМ), мають дату «1926» і позначення «*Mus sergii*» (рис. 9), тобто Селезньов вживав цю назву ще до її опису. Це «трохи дивно», і тому можна припустити одне з трьох пояснень: 1) опис *Mus sergii* став відомим колегам давно, не пізніше осені 1926 р., а, можливо, і раніше; 2) етикетки на всіх давніх зразках *Mus sergii* не є оригінальними і були переписані у подальшому; 3) не виключено, що М.Селезньов був добре знайомий з Вальхами та їздив до Чермалика разом із Сергієм Вальхом, який і передав описи батькові¹⁸.

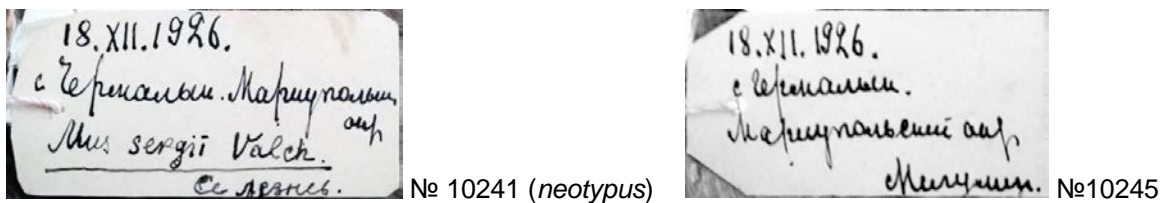

Рис. 9. Фото етикеток *Mus spicilegus* з с. Чермалик в ННПМ: один екз. позначено як *Mus sergii* Valkh (№10241, leg. Селезньов), всі інші – з тими самими даними, але як зібрані О.Мигуліним (для прикладу №10245).

Тепер складемо разом викладені вище факти:

- *Mus sergii* описано Б.Вальхом 1927 р. з півдня України (без деталей);
- новий вид описано на основі спостережень за курганчиками і морфологічних особливостей зразків, зібраних сином Сергієм;
- серед відомих сьогодні зразків *Mus*, зібраних С.Вальхом в Гори-Могилах на час опису *Mus sergii* (1927), не було жодного *Mus sergii* (= *spicilegus*);
- згадані Б.Вальхом морфологічні особливості *Mus sergii*, виходячи з відомих колекцій (див. вище) та описів інших дослідників (Мигулін, 1928, 1937), могли стосуватися зборів із Приазов'я (Чермалик);
- Борис Вальх бував на Маріупольщині у 1910–1920-х роках, оскільки батьківщина його дружини – якесь село під Маріуполем («район Кривої коси»);
- Борис Вальх овдовів у 1917–1918 р. і на час тривалих

¹⁸ Ця гіпотеза найменш продуктивна, оскільки Б.Вальх займався придушенням потенційних вогнищ малярії, а Селезньов в одній зі своїх статей явно з неприязню писав про шкоду від таких ідей (Аверин, Селезнев, 1923).

відряджень міг відвозити дітей до родичів на Маріупольщину; тут Сергій і міг досліджувати фауну; ● описані О.Мигуліним зразки *Mus sergii* з с. Чермалик (2 екз. у огляді 1928 р. та 11 екз. в огляді 1938 р.) могли бути лектотипами, а с. Чермалик є імовірним типовим знаходищем *M. sergii*, і саме з цієї серії виокремлено неотип (рис. 9; Загороднюк, 2002).

Серед загадок є ще дві: 1) Селезньов 1926 і 1927 р. використовував на етикетках назву «*Mus sergii*» фактично до того, як Борис Вальх описав цей вид (Вальх, 1927); 2) Вальх так і не описав названі ним суттєвими морфологічними відмінностями нового виду (зокрема й за черепами), проте 1937 р. це зробив О.Мигулін, у якого опинилися теріологічні колекції Вальха. Маємо такий невідомий ряд дат: вид *M. sergii* описано 1927 р.; Сергія примушували відректися від батька бл. 1931–1932 р.; після 1931 р. публікацій Вальха не було; стаття Мигуліна вийшла 1937 р.; 1937 р. Вальх під загрозою репресій виїхав до Туркменістану.

Отже, стаття Б.Вальха про *Mus sergii* найімовірніше написана не пізніше 1926 р. (тобто до досліджень в Горах-Могилах), але з різних причин не була ним опублікована. Понад те, морфологічні описи цього виду були або передані ним Мигуліну для опублікування, або й зроблені разом із Мигуліним, проте через відрядження або й репресії не доведені до публікації, але Мигуліну це було важливо, тому він і зробив про те статтю (наступного 1938 р. у нього виходила монографія «Звірі УРСР», за якою він захищав докторську дисертацію). Не виключено, що Бориса Вальха було викреслено цензурою з авторів статті 1937 року, що у стосунку до згаданої монографії О.Мигуліна було показано і стосовно праць та матеріалів Богдана Волянського (†1937), і Всеволода Великанова (†1938), що з'ясовано у відповідних розвідках про цих дослідників (Загороднюк, 2013б, 2015).

Зоологічні публікації Бориса Вальха

Як і загалом для початку ХХ ст., публікації не були головним підсумком наукової праці природознавця, тому й у Вальха їх було небагато. Найвідомішими є його орнітологічні праці, що пов'язано з більшою увагою загалом до птахів, хоча Б.Вальх працював ентомологом і мав відповідні публікації, але ще потужнішими є його доробки в галузі теріології. Всього відомо 12 наукових праць Б.Вальха.

Орнітологічними працями Б.Вальха є 6 статей, які видано на початку його зоологічної кар'єри (1899, 1911 та 1913 рр.) та в її кінці (1930–1931 рр.):

- юннатська праця Бориса Вальха, підготовлена під час навчання в Павлоградській гімназії, – «Матеріали до орнітології Катеринославської губернії. Спостереження 1892–1897 років» (рос.), видана в обсязі 90 (!) стор. в перший рік його студентства у Харківському університеті (Вальх, 1899);
- поновлений огляд орнітофауни Катеринославщини у продовження своєї першої праці – «Матеріали до орнітології Катеринославської губернії. Перелік птахів, знайдених в губернії з 1892 до 1910 р.» (рос.), виданий на 30 сторінках у журналі «Орнитологический вестник» (Вальх, 1911);
- одна з перших праць «шкодочинного» циклу, присвячена птахам, що шкодять садам (Вальх, 1913), підготовлена в циклі досліджень за задачами роботи в СТАЗРі (станція захисту рослин);
- актуальна й дотепер праця «до питання про значення баклана великого в рибному господарстві Азовського моря», видана в журналі «Український мисливець та рибалка» (Вальх, 1930);
- популярна стаття про північних качок у західній Європі (Вальх, 1931а);
- цінна для аналізу змін фауни стаття «Фавна птахів Харківського університетського саду раніше і тепер», видана у академічному виданні «Вісник природознавства» (Вальх, 1931б).

Відомо про дві ентомологічні праці Бориса Вальха 1924–1925 рр., написані в стилі опису ситуації зі шкідниками та методичних рекомендацій щодо попередження шкоди від них:

- «Прусик, або італійська саранча і боротьба з нею» (рос.), опублікована двічі – як окрема брошура, видана в Бахмуті Донецькою губернською земською управою (15 стор., 1924 рік), та як агітаційний листок, виданий там само наступного 1925 року;
- «Озима совка в Донецькій губернії в сезон 1924 р.» (рос.) в журналі «Захист рослин», що був додатком до «Вісника Наркомземсправу УСРР» (Вальх, 1925).

З теріологічних праць у доробку Б.Вальха маємо три статті, доволі вагомі й опубліковані у трьох різних і поважних фахових харківських виданнях 1914–1928 років:

- до питання про мишачі пошесті й заходи з їх ліквідації – у виданні Центральної СТАЗР – «Бюллетень о вредителях сельского хозяйства...», з таблицею до визначення видів гризунів (Вальх, 1914);
- про новий вид мишей, *Mus sergii*, публікація у центральному в ті часи виданні природознавців Харківщини – «Труди Харківського товариства дослідників природи» (Вальх, 1927);
- про поселення хохулі в Серебрянському масиві, на озерах заплавного комплексу Мертвий Донець, що є ключовим місцезнаходженням виду на Дінці (Загороднюк та ін., 2002) – публікація в найвідомішому тоді зоологічному виданні України – «Український мисливець та рибалка» (Вальх, 1928).

Окрім того, в нарисі пам'яті Миколи Сомова (1861–1923) є згадка про рукопис, підготовлений В.Аверіним спільно з Б.Вальхом та М.Сомовим – «Revisio avium guberniae Charkowiensis» (Аверін, 1923). Книга так і не побачила світ, і її рукопис, ймовірно, втрачено (М.Банік, В.Бусел, особ. повід.).

Однією із загадок Вальха є невідомість його публікацій про зоонози, зокрема й малярію. Пошук показав, що в Європі (Нідерланди, Німеччина) саме в 1921–1939 рр. у темі вивчення лептоспіри, туляремії і малярії дописував «B.Walch-Sorgdrager» (інколи як B.Walch спільно з E.Walch). Деталей про ім'я та афіліацію цього дослідника не знайдено (є згадки про Amsterdam та Weltevreden, нині у складі Джакарти).

Зоологічні колекції

Одночасно з дослідженнями фауни Борис Вальх проявляє інтерес до таксидермії та зоологічних колекцій. Відомо, що за час роботи на Станції захисту рослин (1924–1937)¹⁹ Борис Вальх зібрав значну зоологічну колекцію, для утримання якої, за окремими свідченнями (Борейко, 2001), винаймав цілий будинок.

Вальх займався також обміном колекціями, а надто колекційними зразками птахів (гнізда, яйця, шкірки), для чого розміщав свої оголошення у зоологічних журналах (приклад на рис. 10).

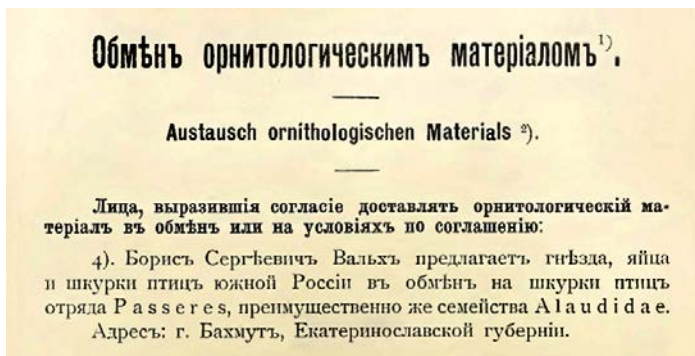

Рис. 10. Фрагмент сторінки з оголошеннями в журналі «Орнитологическій вѣстникъ» №2 за 1911 р. (с.207) з оголошенням Б.Вальха про обмін колекційними зразками птахів

З тексту слідує, що стандартний матеріал (самі птахи) передавався у формі шкурок, а також те, що в той час Б.Вальх цікавився родиною жайворонкових (Alaudidae) [цоправда, ми не виявили жодної статті Б.Вальха про жайворонків et alij].

Всі накопичені Б.Вальхом колекції рано чи пізно було передано до різноманітних музеїв.

На час відкриття Бахмутського краєзнавчого музею «Б.С.Вальх особисто передав 133 експонати із власної приватної колекції до фондів свого музею. За рік вдалося долучити до музейного зібрання ще додатково 330 експонатів» (Принь, 2012). Згодом він передав частину колекції до Азербайджанської АН (ibid.), а опудала птахів з його колекції прийняв Артемівський краєзнавчий музей (Атемасова, Кривицкий, 1999).

Частину колекцій Борис Вальх передав до Харкова (О.Грищенко, особ. повід.). Про цю передачу автори нічого не знайшли, проте, наймовірніше, мова має йти про дрібних ссавців, які врешті опинилися в колекції ННПМ (опис колекції див. вище, гіпотезу «міграції» колекції див. далі). В огляді відомих колекторів Дарвінівського музею (Москва) вказано, що у фондах музею зберігаються «1 тушка миші хатньої та 19 тушок птахів, зібраних Б.С.Вальхом у 1915 р. в Карелії, де він проводив метеорологічні спостереження, та одне опудало сапсана з колекції Г.Дементьєва, виготовлене Б.С.Вальхом» (Фадеев, 2007).

¹⁹ Вказані роки роботи в Бахмутській СТАЗР – орієнтовні, оцінені за іншими датами: перша дата подана за першою його публікацією на тематику СТАЗР, друга – за датою виїзду з Бахмута до Азербайджану.

Є колекції Вальха і в Києві, в Академії наук, але лише ссавці і лише збори, позначені «С.Б.Вальх» (їх опис наведено вище). Як вони потрапили до Києва, не відомо. Ймовірно, їх отримав від Вальха і перевіз до Києва Олексій Мигулін: з кінця 1930-х років О.Мигулін працював в різних установах Києва (деталі цього зовсім не відомі, проте мова, очевидно, може йти про Інститут зоології УАН), а 1940 р. захистив у Київському університеті докторську дисертацію і слідом став професором в Українській сільськогосподарській академії, звідки колекції і могли би бути передані до музейних фондів АН.

Частина експозиції Бахмутського музею могла бути передана до Луганська, куди восени 1923 р. перемістився Донецький ІНО²⁰ і де слідом було створено зоологічний кабінет, яким з 1934 р. опікувався Іван Сахно (Загороднюк, 2011). Також автори припускали (виходячи із вказівок від старожилів), що частину зоологічної колекції до Луганська привезли із Сум або Глухова (Загороднюк, 2009а, 2011), проте бахмутське походження луганського вишу дозволяє припустити і бахмутські коріння його зоомузею. Окрім того, «глухівська» гіпотеза не така вже й неймовірна: в Бахмуті «У 1925 р. до керівництва музею було запрошено працівника Глухівського окружного музею І.А.Часовникова. Він працював у музеї з 1925 до 1938 р., і за його діяльності значно поповнились основні та допоміжні фонди, розширилися музейні експозиції.» (Принь, 2012). Про глухівського музейника є окремий огляд, згаданий вище (Татаринів, 2013). Тобто, луганські колекції могли мати «глухівський» акцент – від глухівського майстра, який працював у Бахмуті.

Як фахового таксидерміста Бориса Вальха запрошував до Зоологічного інституту в Петербурзі (відомий як «ЗІН») академік Петро Сушкін²¹ (Борейко, 2001). За повідомленням Олімпіади Грищенко (Вальх), основаними на переказах в родині, в колекції її діда було близько 3000 екз. тварин, проте всі вони «розійшлися». Зокрема, колекції Бориса Вальха потрапили до Азербайджану (АН Аз. РСР), про що згадано в кількох різних джерелах (напр. Борейко, 2001; Принь, 2012), щоправда, не зазначено, коли, куди і в якій кількості передано. Можливо, він там працював до свого від'їзду в 1937 р. до Туркменістану.

На наш запит, надісланий до колег із Тбілісі (А.Кандауров, Інститут зоології Університету Іллі) та Баку (Е.Аскеров та Е.Султанов, Інститут зоології Азербайджанської АН), записи про колекції Вальхів виявлено в зоологічних зібраннях Азербайджану. Зокрема, нам надіслано відомості про теріологічну колекцію в Баку (Е.Аскеров, особ. повід.), яка налічує принаймні 37 зразків мишовидих гризунів (переважно *Apodemus s. l.*) за 1909–1947 рр. з Донеччини, переважно з Бахмута (але не всі записи на фото автори змогли розшифрувати, і, можливо, там є зразки й з інших місць). Переважна їх частина позначена роками 1926–1930, окрім того є записи з «1909», «1914» та «1947», що може бути помилкою. За попередніми даними, в тому ж інституті є численні збори птахів, передані Б.Вальхом, проте колекція давно переглядалася і відомості вказані лише по пам'яті: у кожному разі мова йде про кілька тисяч зразків (Е.Султанов, особ. повід.). За попередніми даними доглядачів колекції, вона з'явилася в Баку при створенні Азербайджанської філії АН СРСР та її Інституту зоології в Баку (Е.Султанов, особ. повід.), тобто у 1935 р. Отже, можна припустити, що Б.Вальх був у Баку (і передавав свої колекції) у 1935 або наступному за ним 1936 році. Аналіз цієї колекційної серії може бути метою окремого дослідження. Там же в Баку можуть бути й ентомологічні збори (мова про усні перекази місцевих зберігачів фондів, але тепер такі відомості не доступні).

Вже в Бахмуті, у 1941–1942 роках Вальх вимушено продав частину своїх колекцій заступнику коменданта окупаційної німецької адміністрації Бахмута, про що є згадка у щоденниках С.Вальха. За повідомленням онуки, цей німець був зоологом, він був добре обізнаний у темі зоологічних колекцій і цілеспрямовано шукав у Бахмуті Б.Вальха та його колекції (О.Грищенко, особ. повід.). Очевидно, що цей німець отримав те, що шукав, і такі колекції могли бути вивезені на захід. (Той факт, що дуже скоро цей музей згорів, додає цінності всьому тому, що було вивезено німцем, але деталі цього зовсім не відомі).

У довіднику про колекторів Зоологічного музею Московського університету про Бориса Вальха є окремий запис, в якому зазначено: «... Надходження його зборів по комахах вказано у звітах Зоомузею за перші роки ХХ ст.» (Зоологический..., 2017). Відомі також зразки жуків родини листоїдів (*Chrysomelidae*), зібрані Б.Вальхом на Коробовім хуторі (околиці Донецької біостанції) влітку 1931 р. (24.06.31), які зберігаються в Зоологічному інституті в Санкт-Петербурзі: по 1 екз.

²⁰ ДІНО в Луганському було урочисто відкрито 1 січня 1924 року.

²¹ Петро Сушкін (1868–1928) – орнітолог, професор зоології Харківського університету у 1909–1919 рр. та Таврійського університету у 1919–1920 рр., з 1921 р. – завідувач відділом Зоологічного музею АН СРСР.

Donacia crassipes Fabricius, 1775 та *D. dentata* Horpe, 1795 (Беньковский, Орлова-Беньковская, 2018). Колекції бережуть і пам'ять про архангельські мандри Вальха. Зокрема, в огляді таксонів *Mus musculus* s. lato відзначено, що описаний С.Огньовим (Огнев, 1924) «*Mus musculus borealis* Ognev» має тип, здобутий 5.01.1915 Б.Вальхом в с. Ухта «Кемського повіту Архангельської губ.» (нині Кемський район Республіки Карелія) (Загороднюк, 2002).

Відомості про існуючі збори Б.Вальха в колекціях природничих музеїв узагальнено в табл. 2.

Слід зазначити, що син Бориса Вальха – Сергій – теж був знаним таксидермістом, причому його онука та дочка Сергія, Олімпіада Сергіївна, висловлювала точку зору (імовірно не свою) про те, що Сергій був навіть вправнішим в тому за батька (хоча не зовсім зрозуміло, як це можна було порівнювати, оскільки в Бахмуті нічого з колекцій Б.Вальха не збереглося). Колекція Сергія Вальха експонувалася у м. Лиман в одному з ЖЕКів, де він спільно зі своїм другом організував клуб любителів природи (рис. 11). Згодом, у кінці 1970-х він передав цю колекцію до Харківського університету (О.Грищенко, особ. повід.). В цьому зібранні, за спогадами рідних, було кілька сотень зразків, від тушканів і сойок до орла і лося.

Важливо також зазначити, що Сергій Вальх все життя пропрацював в СЕС Донецької залізниці, маючи важливі і продуктивні контакти з провідними ентомологами Києва, Харкова, Ленінграда і маючи повагу як успішний борець з малярією.

Таблиця 2.

Колекції Бориса Вальха, що збереглися в окремих зоологічних музеях або наявність яких припускається

Музей (скорочено)	Систематична група	Місцевість, роки	Кількість зразків
Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)	різноманітні дрібні ссавці: переважно мишовиді гризуни (табл. 1); всього 17 видів	Донеччина (різні місця), переважно Бахмутський район, 1927–1930 рр.	225 зразків (майже всі – шкірки з черепами); майже всі позначені як «С.Б.Вальх»
ЗМ Луганського університету	(даних немає, припущення про прихід різних колекцій)	(не відомо)	можливо, значна частина комах* і птахів; припускається, що частина колекцій надійшла з Бахмута при створенні Донецького ІНО
Дарвінівський музей (Москва)	1 тушка миші хатньої, 19 тушок птахів, 1 опудало птаха	Карелія, 1915 р.	20 тушок, зібраних Б.С.Вальхом, та 1 опудало сапсана, виготовлене Б.С.Вальхом
ЗМ Московського університету (ЗММУ)	гризуни: типовий зразок <i>Mus musculus borealis</i> Ognev, 1924	Карелія, Кемський район (тоді «Архангельська губ.»), 1915 р.	1 екз., leg. «Б.С.Вальх»
ЗМ Московського університету (ЗММУ)	комахи: група не відома	(Донеччина?), рік?	невідомо («збори»), тобто не одиничні екз.
Інститут зоології Азерб. НАН (Баку)	гризуни мишовиді (переважно <i>Apodemus</i> s. l.)	Донеччина: Бахмут та інші місця; 1926–1930 (1909–1947?)	37 зразків; колектори, у т.ч. 1 – як «Б.С.Вальх», 28 – як «Вальх» (без ініціалів), 8 – як «С.Б.Вальх»
Інститут зоології Азерб. АН (Баку)	тушки і опудала птахів	«збори по Україні, Сибіру, Центральній Азії тощо»	деталі тепер не відомі, але за давніми інвентаризаціями мова може йти про 6–12 тис. зразків (Е.Султанов, особ. повід.)
ЗМ одного з міст Німеччини (?)	птахи (? , точних даних немає)	(Донеччина?), довоєнні збори, з Бахмутського музею	ймовірно, десятки зразків; викуплені заступником коменданта Бахмута в кінці 1941 р.
Зоологічний інститут РАН (С.-Петербург)	комахи: жуки-листоїди (<i>Chrysomelidae</i>)	Харківщина, Донецька біостанція, 1931 р.	згадано в каталогах 2 екз.; leg. «Б.С.Вальх»

* Зокрема, в колекції виявлено збори метеликів орієнтовно 1900–1920 років та джмелів 1920-х років (всі такі серії авторами описано і сфотографовано, але для опублікування таких даних потрібні додаткові розвідки).

Рис. 11. Фрагмент експозиції, зібраної з творів Сергія Вальха, що експонувалася в одному з ЖЕКів Красного Лиману у 1960–1970-х роках

Фото з родинного архіву Вальхів (отримано від О.Грищенко). Праворуч – Сергій Вальх (ст., 1905–1982) та Борис Вальх (мол., 1937–2014); фотографії зі схеми родоводу, представленої С. Вальхом (мол.).

Авторам відома також одна ентомологічна праця Сергія Вальха, який, як і батько, мав посаду ентомолога в районній СЕС, – про фауни комарів сходу України (Вальх, 1959). Сергій цілком повторив професійну «траєкторію» батька, який працював на стику ентомології і епідеміології і боровся з малярією²² та іншими зоонозами, а весь вільний час присвячував зоологічним екскурсіям у природу, таксидермії та створенню зоологічних колекцій. А на додачу вів детальні щоденники.

Фінали. Пам'ять

Дуже скоро прийшли жахливі лихоліття – комуністичних репресій 1927–1937 років та світової війни 1939–1945 років. Репресії 1930-х років торкнулися всіх, хто був у колі спілкування Бориса Вальха. Його самого рятував лише статус медика. А перші почалися ще у 1920-х: коли син Сергій вступив до одного із бахмутських інститутів (це було 1923–1924 р.), комсомольські активісти вимагали від нього написати в районній газеті зречення від батька-буржуя, проте Сергій відмовився це робити і втратив студентський квиток (О.Грищенко, особ. повід.). Зоологічні дослідження фактично було згорнуто. У ті роки вийшли дві останні публікації Б.Вальха, та й ті з давніми матеріалами, без нових оригінальних даних (Вальх, 1931а, б), і надалі він не з'являвся у наукових журналах. Це виглядає дивним після 32 років наукового стажу, судячи з крайніх дат його наукових праць (1899–1931), а реально це 40 років (1892–1931). Але це факт.

Приблизно в межах 1935–1936 рр. (роки визначено за послідовністю суміжних подій) Борис Вальх близько року працював маляріологом в Батумі (О.Грищенко, особ. повід.). Ймовірно, саме тоді він і його діти роз'їхалися з Бахмута – через початки більшовицького терору і для пошуку хлібних місць: діти до Старобільську, а Борис Вальх – до Батумі (Грузія), а згодом (1937) до Іюлотані (Туркменістан).

Зоологія Донбасу зазнала в ті роки помітних втрат. У період після «чисток» 1927–1937 років наукова діяльність багатьох центрів згасла. На початку 1930-х виїхав до Казахстану Макс Штamm (дані про Казахстан не точні); Павло Факторович (1881–1952), керівник кафедри біології в Донецькому ІНО, 1932 р. виїжджає до Самарканду; Володимир Талицький (1905 р.н.) – до Дніпра; Н.Умнов до Петербургу; у середині 1930-х втікає від арештів до Батумі та слідом і до Іюлотані Борис Вальх (Загороднюк, 2011).

З літератури відомо, що «1937 р., відчуваючи загрозу можливого арешту, як дворянина, Вальх із сім'єю переїжджає до Туркменії, де очолює Іюлотанську тропічну станцію, бореться з малярією» (Борейко, 2001)²³. Щодо «разом із сім'єю»: так колись дійсно бувало (поїздки 1914–

²² У 1934–35 роках статистика давала цифру 60% (!) населення Красного Лиману як жертв спалахів малярії, з якою боролися нарізно, зокрема й шляхом осушення та нафтизації боліт.

²³ Про той період мало що відомо, проте є тогочасні листи Вальха до Бахмута, адресовані юннату Олегу Скабічевському (Борейко, 2001). Олег Скабічевський був на 5–6 років молодший за С.Вальха, вони дружили; Олег у повоєнні роки і до кінця життя був вчителем біології в школі №11 Артемівська (О.Грищенко, особ. повід.). В ННПМ є два зразки, зібрані О.Скабічевським в Артемівську: *Sicista subtilis* №12373 (14.09.1960), *Cricetulus migratorius* №11808 (30.03.1961).

1918 рр.), проте не тепер: дружина померла 1918 р., діти з 1935 р. поїхали до Старобільська (і сім'я Сергія, і Наталія), де жили до війни (див. вище). У Бориса Вальха була нова молода дружина, але вона була в Іолотані, а не поїхала туди з ним, а звідти він раз приїжджав з нею до Старобільська, щоби провідати дітей та онуків (О.Грищенко, особ. повід.); це могло бути близько 1939–1940 р. Щодо «тропічної станції» також нічого не відомо, окрім згадки кількох приватних листів Б.Вальха до О.Скобичевського «з Іолотані в Бахмут» (Борейко, 2001). Відомо, що Йолетен (Іолотань до 1992 р.) – місто в долині р. Мургаб в Марійському велаяті Туркменістану, в районі якого були значні спалахи малярії в минулому (1891)²⁴. Загадкою є і те, як колекції Б.Вальха потрапили до Академії наук Азербайджану, про що згадано не раз, але без деталей (Борейко, 2001; Фадеев, 2007 та ін.).

Авторам вдалося знайти й «зоологічний» доказ перебування Вальха в Іолотані: в кол. МПХУ виявлено (за сприяння Ю.Іллюхіна) чотири зразки нетопира «*Pipistrellus pipistrellus bactrianus* Satunin, 1905» з етикетками «Туркменістан, Мари (Мерв), 10.08.1938» (1 ♂) та «Туркменістан, Мари (Мерв), 17.08.1938 (2 ♂ + 1 ♀)», описані нещодавно Ю.Іллюхіним (2018). Автори припускають, що ці зразки зібрано і передано до МПХУ Борисом Вальхом, хоч на їхніх етикетках відомостей про колектора немає (первинні номери – 127, 129, 130, 132). Окрім того, в колекції ННПМ виявлено зразок іншого виду кажанів – *Eptesicus serotinus turkomanus*, зібраний І.П.Ізотовим наступного 1939 р. (14.05.1939, leg. Изотов, det. Попов, первинний номер 176, новіші 400, 2722) в «Султан-Бенш». Це місцезнаходження ми ідентифікуємо як «Stansiya Sultan Bent» (сервіс Google Map), що в 16 км на південь від Йолетена, на р. Мургаб. Про дослідження І.Ізотова (бл. 1910–1941), який зібрав цей зразок, відомо мало, але географія його зборів (Загороднюк, 2015) на диво тісно пересікається з місцями роботи Б.Вальха: не можна виключати, що описані вище теріологічні колекції Вальха потрапили до ННПМ саме завдяки його співпраці з Ізотовим.

Борис Вальх повернувся до Бахмута лише перед самою війною, 1941 р., хворим і ослабленим, з туберкульозом легень (Шакула, Сіренко, 2007). Одночасно він знову повернувся до зоологічних досліджень. Відомий його лист до Івана Підоплички, наявний в архіві НБУВ (Київ), в якому Вальх просить сприяти у отриманні дозволу для наукового полювання на птахів. Лист написаний 12.06.1941 р., в ньому прямо сказано «повернувшись з Туркменії цими днями....». Мова в листі – про заплановані дослідження в верхів'ях Орелі, у Дніпровських плавнях, південно-західній границі колишньої Катеринославської губернії, зокрема на Інгулі й Інгульці.

Рис. 12. Один зі зразків нетопира бактрійського, *Pipistrellus bactrianus*, зібраний в Мари (66 км від Іолотані [Йолетена]) у серпні 1938 р., найімовірніше Б.Вальхом. Зразок зберігається в колекції МПХУ; праворуч – зворотна сторона тієї самої етикетки. Автор фото – Ю.Іллюхін (на прохання авторів).

²⁴ Подібні детальні описи ситуації є у книзі А.Андреева «На руїнах давнього Мерва» (1896), коли місцеві жителі вимирали цілими сім'ями (по 60 кибиток) і коли побудовані для батальйону казарми так і не було заселено.

Ясно, що ці плани вже не могли здійснитися. До початку німецько-радянської війни залишалось 10 днів. В умовах війни зоологія, краєзнавчий музей та природознавство взагалі мало кого цікавили. За повідомленням дочки (за: Шакула, Сіренко, 2007) 25 серпня 1941 р. Вальха було зараховано черговим лікарем у Другу Артемівську лікарню (це останній запис у трудовій книжці)²⁵.

Доля Бахмутського музею в ті роки мало кого цікавила. На сайті музею є такий запис: «протистояти невблаганній руці Другої світової війни Артемівський краєзнавчий не зміг – його директор Стрельцова була розстріляна, а колекція – безповоротно втрачена, частково вивезена до Німеччини, частково згинула у полум'ї пожежі 1942 р., коли будівлю музею було повністю знищено». Фактично все це сталося між 1 листопадом (вхід окупаційних військ в Бахмут) та 1 січня (пожежа під час (?) святкування Нового року); в цей час Вальх напевно не мав стосунків із музеєм (І.Корнацький, особ. повід.). Працюючи лікарем, він сам з кожним днем втрачав дедалі більше сил, страждаючи від сухоти. Навесні наступного року, 12 квітня, Борис Вальх помер. Його поховали у дворі «його» лікарні, місце поховання невідоме. Олімпіада Сергіївна, його онука, яка все життя пропрацювала в цій самій лікарні, повідомила, що коли з'явилася ідея про назву однієї з прилеглих вулиць на честь Бориса Вальха, вона виступила категорично проти, вважаючи, що суспільство не готове до такої пам'яті, а називати вулицю невідомим громаді ім'ям недоречно.

В Україні 2007 та 2010 рр. відбулися дві конференції пам'яті Бориса Вальха, організовані Петром Чегоркою, – «Вальхівські читання». Це стало не просто доброю звісткою, але й важливим стимулом до аналізу наукового надбання Бориса Вальха і звернення уваги колег на таку непересічну особистість в історії української зоології, музеології, охорони природи, епідеміології. До чергової конференції цього циклу було підготовлено невеличкий нарис (Загороднюк, 2018), надалі розвинений до цього огляду. Сподіваємося, що цей матеріал стане важливим доповненням до історії розвитку зоології та музеології на східних теренах України і доброю оцінкою наукового та краєзнавчого спадку Бориса Вальха.

Післямова

Історія приховала чимало важливих деталей життя і наукової діяльності Бориса Вальха. Важливо перелічити зоологів, з якими він напевно контактував і у спогадах або статтях яких можуть бути нові важливі деталі: Віктор Аверін, Євген Лавренко, Федір Максименко, Михайло Клоков, Іван Коваленко, Олексій Мигулін, Сергій Огньов, Іван Підолічко, Микола Селєзньов, Микола Сомов, Павло Сушкін, Валерій Талієв, Ілля Часовніков, Микола Шарлемань, Макс Штамм. Чимало інформації є в щоденниках Сергія Вальха. Важливими кроками у вивченні його біографії та наукового спадку можуть бути: 1) аналіз його діяльності в Харківському товаристві дослідників природи, 2) аналіз раніше не досліджених зоологічних колекцій та первинної етикеткової інформації, а також журналів надходження колекцій; 3) згадані тут не раз щоденники сина.

Подяки

Цей нарис сформовано після наполегливих пропозицій Петра Чегорки, натхненного дослідника природи Лівобережного Придніпров'я. Наша подяка Тетяні Атемасовій, Олександрі Байрачній, Михайлу Баніку, Павлу Белицькому, Миколі Біляшівському, Вікторії Бондаренко, Віктору Буселу, Віктору Грамі, Анатолію Климову, Вікторії Константиновій, Ігорю Корнацькому, Марині Принь, Олександрю Принь, Володимирі Тимошенкову, Миколі Товпинцю, Ользі Хорунжій за цінні обговорення та допомогу в пошуку рідкісних джерел і фактів. Дякуємо Євгенії Улюрі, Юрію Іллюхіну, Ельшаду Аскерову за допомогу при роботі з музейними колекціями ссавців та фотокопії їхніх етикеток і журнальних записів та Андрію Кандаурову за сприяння у цих пошуках. Щира подяка Борису Вальху (мол.), його синові Сергію Вальху та сестрі Олімпіаді Грищенко за численні консультації та матеріали з родинних архівів. Дякуємо Наталії Качалці за організацію електронного зв'язку з Олімпіадою Вальх та надіслані копії документів. Текст зазнав важливих редагувань після вичитки колегами – Ігорем Корнацьким, Олександром Принем та Тетяною Атемасовою, за що автори їм безмежно вдячні. Дякуємо Золтану Баркасі за редагування англомовного резюме. Матеріал підготовлено в рамках наукової теми Національного науково-природничого музею НАНУ «Музейні природничі колекції як об'єкт фундаментальних та прикладних досліджень».

²⁵ Тому трохи дивним є твердження про те, що після повернення до Артемівська він став головним лікарем (Борейко, 2001), як і подібне до радянської міфології твердження, що «в період окупації лікар Б.С.Вальх надавав допомогу пораненим червоноармійцям, лікував їх і переховував по дальніх хуторах» (ibid.).

Список літератури / References

- Аверин В.Г. Николай Николаевич Сомов (некролог) // Охота и рыболовство. – 1923. – № 5–6. – С. 29–30. /Averin V.G. Nikolay Nikolayevich Somov (obituary) // Okhota i rybolovstvo [Hunting and Fishing]. – 1923. – No. 5–6. – P. 29–30./
- Аверин В.Г., Селезнев Н.Г. Новые и редкие птицы оз. Лимана Харьковской губ. [И. Кулики] // Охота и рыболовство. – Харьков, 1923. – № 2. – С. 31–39. /Averin V.G., Seleznev N.G. New and rare bird species in Lyman Lake, Kharkiv prov. [I. Waders] // Okhota i rybolovstvo [Hunting and Fishing]. – Kharkiv, 1923. – No. 2. – P. 31–39./
- Аверин В.Г., Штамм М.Г. О нахождении ушастого ежа (*Hemiechinus auritus* Gmel.) на Украине // Труды Харківського товариства дослідників природи. – 1927. – Т.50, вип.2. – С. 51–53. /Averin V.G., Stamm M.G. About finding of the long-eared hedgehog (*Hemiechinus auritus* Gmel.) in Ukraine // Proceedings of the Kharkiv Society of Naturalists. – 1927. – Vol.50, no.2. – P. 51–53./
- Атемасова Т.А., Кривицкий И.А. Борис Сергеевич Вальх // Орнитологи Украины: Биобиблиографический справочник. – Харьков, 1999. – Вып.1. – С. 51–52. /Atemasova T.A., Krivitskii I.A. Boris Sergejevich Valkh // Ornithologists of Ukraine: bio-bibliographical reference. – Kharkiv, 1999. – Is.1. – P. 51–52./
- Атемасова Т.А. Макс Генрихович Штамм // Орнитологи Украины: Биобиблиографический справочник. – Харьков, 1999. – Вып.1. – С.115. /Atemasova T.A. Maks Henrikhovich Shtamm // Ornithologists of Ukraine: bio-bibliographical reference. – Kharkiv, 1999. – Is.1. – P.115./
- Белицкий П.В. Старі шахти Гришинського вугленосного району. Покровський район: подорож у минуле. – Львів, 2017. – С. 269–308. /Belitsky P.V. Old mines of the Grishin coal mine area. Pokrovsky Raion: a journey to the past. – Lviv, 2017. – P. 269–308./
- Беньковский А.О., Орлова-Беньковская М.Я. Каталог местонахождений листоедов (Chrysomelidae) России // ЗИН (веб-сайт), 2018. – benkat15.xls /Bienkowski A.O., Orlova-Bienkovskaja M.Ja. Catalogue of locations of leaf-beetles (Chrysomelidae) of Russia // ZIN (web-site), 2018./
- Борейко В.Е. Вальх Борис Сергеевич (27.11.1876–12.04.1942) // Словарь деятелей охраны природы. – Москва: Центр охраны дикой природы, 2001. – С. 46–48. /Boreiko V.E. Valkh Boris Sergeevich (27.11.1876–12.04.1942) // Dictionary of environmentalists. – Moscow: Wildlife Conservation Center, 2001. – P. 46–48./
- Браунеръ А.А. Степная или курганчиковая мышь // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – Одесса, 1899. – №10. – С. 68–71. /Brauner A.A. Steppen or Mound Mouse // Notes of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia. – Odesa, 1899. – No. 10. – P. 68–71./
- Вальхъ Б. Матеріали для орнитології Екатеринославской губернии. Наблюдения 1892–1897 года // Труды Императорского Общества испытателей Природы при Харьковском университете. Харьковъ, 1899. – Т.34. – С. 1–90. /Valkh B. Materials for ornithology of Ekaterinoslav province. Observations of 1892–1897 // Proceedings of the Imperial Society of Naturalists at the Kharkiv University. Kharkiv, 1899. – Vol.34. – P. 1–90./
- Вальхъ Б.С. Матеріали для орнитології Екатеринославской губернии. Перечень птицъ, найденныхъ в губернии с 1892 г. по 1910 г. // Орнитологическій вѣстникъ. – 1911. – № 3–4. – С. 242–271. /Valkh B.S. Matériaux pour l'ornithologie du gouvernement d'Ekaterinoslav // Messenger Ornithologique. – 1911. – No. 3–4. – P. 242–271./
- Вальхъ Б.С. Къ вопросу о вреде птицъ в садахъ // Бюллетень о вредителяхъ сельского хозяйства и мѣрахъ борьбы съ ними. – Харьковъ, 1913. – №4. – С. 13–14. /Valkh B.S. To the question of the harmfulness of birds in the gardens // Bulletin on Pests of Agriculture and Measures to Combat Them. – Kharkiv, 1913. – No. 4. – P. 13–14./
- Вальхъ Б.С. Къ вопросу объ ожидаемомъ нашествіи мышей и мѣрахъ къ ихъ уничтоженію (съ определительной таблицей) // Бюллетень о вредителяхъ сельского хозяйства и мѣрахъ борьбы съ ними. – Харьковъ, 1914. – №2. – С. 33–44. /Valkh B.S. To the question of the expected invasion of mice and measures for pest control (with identification table) // Bulletin on Pests of Agriculture and Measures to Pest Control. – Kharkiv, 1914. – No. 2. – P. 33–44./
- Вальх Б.С. Озимая совка в Донецкой губернии в сезон 1924 г. // Захист Рослин. – 1925. – Ч. 3–4. – С. 51–53. (Додаток до «Вісника Наркомземсправу УСРР») /Valkh B.S. The turnip moth in the Donetsk province in the season of 1924 // Plant Protection. – 1925. – Pt. 3–4. – P. 51–53./
- Вальх Б.С. О новом виде мыши (*Mus sergii sp. nova*) // Труды Харківського товариства дослідників природи. – 1927. – Т.50, вип.2. – С. 49–50. /Valkh B.S. About a new species of mouse (*Mus sergii sp. nova*) // Proceedings of the Kharkiv Society of Naturalists. – 1927. – Vol.50, is.2. – P. 49–50./
- Вальх Б.С. Выхухоль в Сребрянском лесном массиве Артемовского округа // Український мисливець та рибалка. – Харків, 1928. – №4. – С. 19–21. /Valkh B.S. Desman in the Serebrianka forest massif of Artemivsk district // Ukrainian Hunter and Fisherman. – Kharkiv, 1928. – No. 4. – P. 19–21./
- Вальх Б.С. [«Д-р Валох»]²⁶. К вопросу о значении большого баклана в рыбном хозяйстве Азовского моря // Український мисливець та рибалка. – 1930. – № 11–12. – С. 39–42. /Valkh B.S. To the question of the value of the great cormorant in the fishery of the Azov Sea // Ukrainian Hunter and Fisherman. – Kharkiv, 1930. – No. 11–12. – P. 39–42./

²⁶ Очевидна помилка при наборі, через певну подібність накреслення літер «ь» та «о».

- Вальх Б.С. О северных утках в Западной Европе // Охотник. – Москва, 1931а. – Т.8, №6. – С. 20–21. /Valkh B.S. About northern ducks in Western Europe // Okhotnik [Hunter (magazine)]. – Moscow, 1931. – Vol.8, No. 6. – P. 20–21./
- Вальх Б.С. Фауна птахів Харківського «університетського саду» раніш і тепер // Вісник природознавства. – 1931б. – № 1–2. – С. 46–49. /Valkh B.S. The fauna of birds of the Kharkiv "University Garden" earlier and now // Bulletin of Natural Science. – 1931. – No. 1–2. – P. 46–49./
- Вальх С.Б. К познанию фауны Culicidae востока Украины // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. – 1959. – Т.28, вып.6. – С. 687–695. /Valkh S.B. To the knowledge of the fauna of Culicidae of the East of Ukraine // Medical Parasitology and Parasitic Diseases. – 1959. – Vol.28, No. 6. – P. 687–695./
- Домбровська Г., Панів Л. (упоряд.) Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка. – Львів, 2008. – 364с. /Dombrovska G., Paniv L. (compilers). Collection to memory of ukrainian bibliographer Fedir Maksymenko. – Lviv, 2008. – 364p./
- Екатеринославскій адресь-календарь 1915 годъ. – Екатеринославъ: Издание губернской типографіи, 1915. – 595с. /Ekaterynoslav Address-Calendar 1915. – Ekaterynoslav: Publ. House of Province Typogr., 1915. – 595p./
- Загороднюк И.В. Таксономическая ревизия и диагностика грызунов рода *Mus* из Восточной Европы. Сообщение 1 // Вестник зоологии. – 1996. – Т.30, № 1–2. – С. 28–45. /Zagorodniuk I.V. Taxonomic revision and diagnostics of the rodent genus *Mus* from Eastern Europe. Communication 1 // Vestnik Zoologii. – 1996. – Vol.30, no. 1–2. – P. 28–45./
- Загороднюк І., Кондратенко О. Огляд поширення *Mus spicilegus* у Донецько-Донських степах // Ссавці відкритих просторів: Матеріали VIII Теріологічної школи. – Київ, 2001. – С. 37–38. (Novitates Theriologicae; Pars 5). /Zagorodniuk I., Kondratenko O. Review of *Mus spicilegus* distribution in the Donets-and-Don steppes // Mammals of Open Terrains: Proceedings of VIII Theriological School. – Kyiv, 2001. – P. 37–38./
- Загороднюк И.В. Таксономическая ревизия и диагностика грызунов рода *Mus* из Восточной Европы. Сообщение 2 // Вісті Біосферного заповідника «Асканія-Нова». – Асканія-Нова, 2002. – Т.4. – С. 130–140. /Zagorodniuk I.V. Taxonomic revision and diagnostics of the rodent genus *Mus* from Eastern Europe. Communication 2 // News Biosphere Reserve "Askania-Nova". – 2002. – Vol.4. – P. 130–140./
- Загороднюк І., Кондратенко О., Домашлінець В. та ін. Хохуля (*Desmana moschata*) в басейні Сіверського Дінця. – Київ, 2002. – 64с. (Праці Теріологічної школи; вип.4). /Zagorodniuk I., Kondratenko O., Domashlinets V., et al. Russian Desman (*Desmana moschata*) in the Siversky Donets Basin. – Kyiv, 2002. – P. 1–64. (Proceedings of the Theriological School; issue 4)/
- Загороднюк І., Коробченко М. Раритетна теріофауна східної України: її склад і поширення рідкісних видів // Раритетна теріофауна та її охорона. – Луганськ, 2008. – С. 107–156. (Серія: Праці Теріологічної школи; вип.9). /Zagorodniuk I., Korobchenko M. Rare fauna of eastern Ukraine: composition and distribution of rare species // Rarity Mammal Fauna and Its Protection. – Luhansk, 2008. – P. 107–156. (Series: Proceedings of the Theriological School; issue 9)/
- Загороднюк И.В. Зоологический музей Луганского национального университета: история, научная и образовательная ценность // Известия Музейного фонда им. А.А.Браунера. – Одесса, 2009а. – Т.6, №4. – С. 1–8. /Zagorodniuk I.V. Zoological Museum of the Luhansk National University: history, scientific and educational values // News of the A.A.Brauner Museum Fund. – Odessa, 2009a. – Vol.6, no. 4. – P. 1–8./
- Загороднюк І.В. Поширення і чисельність *Lagurus* (Mammalia) в Україні // Вісті Біосферного заповідника «Асканія-Нова». – 2009б. – Т.11. – С. 77–91. /Zagorodniuk I.V. Distribution and abundance of *Lagurus* (Mammalia) in Ukraine // News Biosphere Reserve "Askania Nova". – 2009b. – Vol.11. – P. 77–91./
- Загороднюк І.В. Иван Сахно та розвиток зоології й музейної справи на Луганщині: історичні розвідки // Вісник Національного науково-природничого музею. – 2011. – №9. – С. 69–89. /Zagorodniuk I.V. Ivan Sakhno and development of zoology and museology in Luhansk region: historical investigations // Proceedings of the National Museum of Natural History. – 2011. – No. 9. – P. 69–89./
- Загороднюк І.В., Ємельянов І.Г. Таксономія і номенклатура ссавців України // Вісник Національного науково-природничого музею. – 2012. – Т.10. – С. 5–30. /Zagorodniuk I.V., Emelianov I.G. Taxonomy and nomenclature of mammals of Ukraine // Proceedings of the National Museum of Natural History. – 2012. – Vol.10. – P. 5–30./
- Загороднюк І.В. Історія формування кафедри зоології (1922–1941) // Факультет природничих наук: шляхами зростання. – Луганськ: Елтон-2, 2013а. – С. 142–149. /Zagorodniuk I.V. History of the Formation of the Department of Zoology (1922–1941) // Faculty of Natural Sciences: by ways of growth. – Luhansk: Elton-2 Publ., 2013. – P. 142–149./
- Загороднюк І. Всеволод Великанів — дослідник фауни України 1920–1930-х років: біографія, колекції, публікації // Вісник Національного науково-природничого музею. – 2013б. – Т.11. – С. 115–134. /Zagorodniuk I. Vsevolod Velykaniv as investigator of fauna of Ukraine in 1920–1930s: biography, collections, publications // Proceedings of the National Museum of Natural History. – 2013. – Vol.11. – P. 115–134./
- Загороднюк І.В. Зоологічні колекції як джерело біографічної інформації: до історії досліджень Анатолія Аргіропула та Бориса Попова // Практичні питання природничої музеології. – Київ: ННПМ НАН України, 2013в. – С. 15–16. /Zagorodniuk I.V. Zoological collections as source of biographical information: towards

- history of investigations of Anatol Argyropulo and Boris Popov // Practical Topics of Natural Museology. – Kyiv: Natl. Mus. Nat. Hist., NAS Ukraine, 2013. – P. 15–16./
- Загороднюк І. Богдан Волянський — яскрава постать української зоології 1920–1930-х років // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. – 2015. – Вип.69. – С. 3–19. /Zagorodniuk I. Bohdan Voliansky as bright person in Ukrainian zoology of 1920–1930s // Visnyk of the Lviv University. Series Biology. – 2015. – Is.69. – P. 3–19./
- Загороднюк І. Колектори теріологічних колекцій Національного науково-природничого музею НАН України 1930-х років // Внесок натуралістів-аматорів у вивчення біологічного різноманіття: Матер. Міжнар. конф. – Берегове: Закарп. угорськ. ін-т ім. Ференца Ракоці II, 2015. – С. 299–305. /Zagorodniuk I. Collectors of Mammological Collection of the National Museum of Natural History NAS of Ukraine during 1930th // Contribution of amateur naturalists into biological diversity studies. International Scientific Conference. – Berehove, Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education, 2015. – P. 299–305./
- Загороднюк І. Борис Вальх як дослідник ссавців (сторінки з історії розвитку зоології на сході України) // Птахи степового Придніпров'я / Ред. П.Чегорка (Матеріали Третіх Вальхівських читань). – Дніпро, 2018. – С. 5–9. /Zagorodniuk I. Boris Valkh as investigator of mammals (pages from history of development of zoology in the East of Ukraine) // Birds of Steppe Dnipro Region / Ed. P.Chegoroka (Proceedings of the Third Valkh's Readings). – Dnipro, 2018. – P. 5–9./
- Зоологический музей Московского университета в лицах // Зоологический музей МГУ (веб-сайт), 2017. /Zoological Museum of Moscow University in persons // Zoological Museum of MGU (web-site), 2017./
- Ільяхін Ю. Представники ряду Chiroptera в колекції Музею природи Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна // Theriologia Ukrainica. – 2018. – Т.16. – С. 77–84. /Ilyukhin Yu. Representatives of the order Chiroptera in the collection of the Museum of Nature at V.N.Karazin Kharkiv National University // Theriologia Ukrainica. – 2018. – Vol.16. – P. 77–84./
- Климов А. Сторінки історії Луганського національного університету // Климов А. Історичні краєзнавчі розвідки. – Луганськ: ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – С. 219–278. /Klimov A. The pages of the history of the Luhansk National University // Klimov A. Historical exploration of local history. – Luhansk: Taras Shevchenko LNU, 2010. – P. 219–278./
- Коваленко І.П. Заповідники на Маріупольщині // Охорона пам'яток природи на Україні. – Харків, 1928. – Вип.2. – С. 68–85. /Kovalenko I.P. Reserves in the Mariupol region // Protection of nature monuments in Ukraine. – Kharkiv, 1928. – Is.2. – P. 68–85./
- Корнацкий И. Из глубины двадцатых... // Вперед-плюс (газета). – Артемовск, 2003. – №57. – С. 2. /Kornatsky I. From the depth of the twentieth ... // Vpered-PLUS (newspaper). – Artiymovsk, 2003. – No. 57. – P. 2./
- Кочергін І.О. Потомственні дворяни Олександрівського повіту Катеринославської губернії напередодні селянської реформи 1861 р. (за статистичними матеріалами «Збірки Я.Новицького») // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип.7. – С. 69–97. /Kochergin I.O. The hereditary nobles of the Aleksandrovsky district of Ekaterinoslav province on the eve of the Emancipation reform of 1861 (according to the statistical material from "Collections of Y. Novitsky") // History and culture of the Dnipro region: unknown and little-known pages. – Dnipropetrovsk, 2010. – Is.7. – P. 69–97./
- Кризов П.А. Географічне поширення шкідливих гризунів УРСР // Збірник праць Зоологічного музею. – Київ, 1936. – Вип.16. – С. 33–91. /Kryzhov P.A. Geographical distribution of harmful rodents of the Ukrainian SSR // Collection of Works of the Zoological Museum. – 1936. – Is.16. – P. 33–91./
- Максименко Ф. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847–1929 // Всенародня бібліотека України при Всеукраїнській академії наук. – Київ, 1930. – 264с. /Maksymenko F. Materials to the local history bibliography of Ukraine, 1847–1929 // National Library of Ukraine at the All-Ukrainian Academy of Sciences. – Kyiv, 1930. – 264p./
- Межжерин С.В., Загороднюк И.В. Морфологические, кариологические и генетические различия домово́й (*Mus musculus musculus*) и курганчиково́й (*Mus musculus hortulanus*) мышей // Домовая мышь. – Москва, 1989. – С. 99–114. /Mezhzherin S.V., Zagorodnyuk I.V. Morphological, karyological and genetic divergences of the house (*Mus musculus musculus*) and mound-building mice (*Mus musculus hortulanus*) // House Mice. – Moscow, 1989. – P. 99–114./
- Мигулин А.А. Обзор грызунов Украины // Захист рослин. – Харків, 1928. – № 3–4. – С. 1–15 (пагінація відбитку, не журналу). /Migulin A.A. Conspectus glirium of Ukraine // Plant Protection. – Kharkiv, 1928. – No. 3–4. – P. 1–15 (pagination of reprint)./
- Мигулін О.О. Курганчикова миша (*Mus sergii* Valch) як вид // Збірник праць Зоологічного музею. – 1937. – №20. – С. 115–120. /Migulin O.O. Mound mouse (*Mus sergii* Valch) as a species // Collection of Works of the Zoological Museum. – 1937. – No. 20. – P. 115–120./
- Мигулін О.О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). – Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. – 426с. /Migulin O.O. Mammals of the Ukrainian SSR (Materials to the Fauna). – Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1938. – 426p./
- Огнев С.И. Грызуны Северного Кавказа. – Ростов: Госиздат, 1924. – 64с. /Ognev S.I. Rodents of the Northern Caucasus. – Rostov: Gosizdat, 1924. – 64p./

- Праці наукового товариства на Донеччині. – Луганське: Видання наук. тов-ва, 1928. – №1. – 100с.
/Proceedings of the Scientific Society in the Donetsk Region. – Luhansk: The Publication of the Scientific Society, 1928. – No. 1. – 100p./
- Принь М.О. Створення та діяльність Артемівського окружного музею в 1920-х на початку 1930-х років // Актуальні питання історії науки і техніки: Матеріали 11-ї Всеукраїнської наукової конференції. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України, 2012. – С. 81–84. /Pryn M.O. Creation and activity of the Artemivsk District Museum in the 1920s and early 1930s // Topical Issues in the History of Science and Technology: Materials of the 11th All-Ukrainian Scientific Conference. – Kyiv: Center for Heritage Research, NAS of Ukraine, 2012. – P. 81–84./
- Принь М.О. Питання музейної та пам'яткоохоронної роботи на сторінках часопису «Просвещение Донбасса» на початку 1920-х років // Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції. V Всеукраїнські Зарембівські наукові читання: зб. наук. пр. – Київ, 2015а. – С. 210–214. /Pryn M.O. Issues of museum and memorial work on the pages of the magazine "Enlightenment of Donbass" in the early 1920's // Research on Ukrainian Heritage: Current Problems and Trends. V All-Ukrainian Zarembo Scientific Readings: a collection of scientific works. – Kyiv, 2015a. – P. 210–214./
- Принь М.О. Питання музейної справи та пам'яткоохоронної роботи на сторінках місцевих часописів на Луганщині та Донеччині в 1920-х – на початку 1930-х років // Праці Центру пам'яткознавства. – 2015б. – Вип.28. – С. 25–36. /Pryn M.O. Issues of museology and memorial work on the pages of local journals in Luhansk and Donetsk regions in the 1920s and early 1930s // Proceedings of the Center for Heritage Research. – 2015b. – Is.28. – P. 25–36./
- Принь О.В. Чи існувала науково-дослідна кафедра донбасознавства ДІНО у м. Луганську? // Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції: Четверті Всеукраїнські Зарембівські наукові читання: зб. наук. праць. – Київ, 2013а. – С. 128–131. /Pryn O.V. Was there a scientific research department of donbasology at DINO in Luhansk city? // Research on Ukrainian Heritage: Current Problems and Trends. IV All-Ukrainian Zarembo Scientific Readings: a collection of scientific works. – Kyiv, 2013a. – P. 128–131./
- Принь О.В. Наукове товариство на Донеччині: міфи та реалії ХХ століття // Праці Центру пам'яткознавства. – Київ, 2013б. – Вип.24. – С. 214–221. /Pryn O. V. Scientific society in the Donetsk region: myths and realities of the twentieth century // Proceedings of the Center for Heritage Research. – 2013. – Is.24. – P. 214–221./
- Списокъ студентовъ Императорскаго Харьковскаго университета на 1896/7 академич. годъ. – Харьковъ, Университетская типографія, 1896. – 278с. /The list of students of the Imperial Kharkiv University of 1896/7 academic year. – Kharkiv, University typography, 1896. – 278p./
- Таранова Н. До питання про класифікацію топонімів // Історія та методологія географії. Наукові записки. – 2015. – №2. – С. 15–20. /Taranova N. To the question of the classification of place names // History and Methodology of Geography. Proceedings. – 2015. – No. 2. – P. 15–20./
- Татаринов С.Й., Тутова Н.О. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у XVIII–XX століттях. – Артемівськ, 2008. – 153с. /Tatarinov S.Y., Tutova N.O. Essays on the history of self-government in Bahmut and its district in the XVIII–XX centuries. – Artemivsk, 2008. – 153p./
- Татаринов С.Й. «Глухівець» І.А.Часовніков у Артемівському окружному музеї у 20–30-х роках // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. – Київ, Глухів, 2013. – Вип.6. – С. 525–528. /Tatarynov S.J. «Hlukhivets» I.A.Chasovnikov in the Artemivsk regional museum in the 20–30-s years // Siverschyna in Ukrainian History: collection of scientific works. – Kyiv, Hlukhiv, 2013. – Vol.6. – P. 525–528./
- Татаринов С.Й., Тутова Н.О., Тутов П.М. Бахмутський край – видатні сторінки історії. Історико-краєзнавчий нарис. – Харків: Мачулін, 2013. – 408с. /Tatarinov S.Yu., Tutova N.O., Tutov P.M. Bahmut Region as prominent pages of history. Historical and ethnographic essay. – Kharkiv: Machulin Press, 2013. – 408p./
- Умнов Н. Очерк фауны прямокрылых Луганского округа // Праці наукового товариства на Донеччині. – Луганське: Вид. наук. тов-ва, 1928. – №1. – С. 58–62. /Umnov N. Essay on the fauna of orthopterans of the Luhansk district // Proceedings of the Scientific Society of the Donetsk region. – Luhansk: Publishing House of the Scientific Society, 1928. – No. 1. – P. 58–62./
- Фадеев И.В. Коллекторы ГДМ // Труды Государственного Дарвиновского музея. – Москва, 2007. – Вып.10. – С. 23–66. /Fadееv I.V. Collectors of SDM // Proceedings of the State Darwin Museum. – Moscow, 2007. – Is.10. – P. 23–66./
- Шакула О.А., Сиренко В.О. До ювілею зоолога та лікаря-епідеміолога Бориса Сергійовича Вальха // Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали Перших Вальхівських читань. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 4–7. /Shakula O.A., Sirenko V.O. To the jubilee of the zoologist and doctor-epidemiologist Boris Sergiyovych Valkh // Birds of the Prydniprov'sk Steppe: past, present, future: Materials of the First Valkh Readings. – Dnipropetrovsk, 2007. – P. 4–7./
- Шевченко Л.С., Золотухина С.И. Млекопитающие. Вып.1. Мышиные – Muridae. – Киев: Зоологический музей ННПМ НАН Украины, 2002. – 217с. /Shevchenko L.S., Zolotukhina S.I. Mammals. Is.1. Mice – Muridae. – Kyiv: Zoological Museum of the NMNH, NAS of Ukraine, 2002. – 217p./
- Штамм М.Г. До відомостей про поширення хохулі (*Desmana moschata* L.) в басейні р. Дінця // Труды Донецької наукової експедиції. – Харків: Всеукраїнська спілка мисливців та рибалок. – 1930. – №1. – С. 41–44. /Shtamm M. G. To the data on the distribution of desman (*Desmana moschata* L.) in the basin of the Donets

river // Proceedings of the Donetsk scientific expedition. – Kharkiv: All-Ukrainian Union of Hunters and Fishermen. – 1930. – No. 1. – P. 41–44./

Nordmann A. Observations sur la Faune Pontique. Mammalia // Voyage dans la Russie meridionale et la Crimée / Ed. M.A.Demidoff. – Paris: E.Bourdin et al., 1840. – T.3. – P. 1–65.

Victorian Portrait Gallery – 1880 Clothing // Historical Emporium (web-site), 2018.

Представлено: П.Т.Чегорка / Presented by: P.T.Chegorka

Рецензент: Т.А.Атемасова / Reviewer: T.A.Atemasova

Подано до редакції / Received: 11.08.2018

About the authors: I.Zagorodniuk – National Museum of Natural History, National Academy of Sciences of Ukraine, Bogdana Khmelnytskogo Str., 15, Kyiv, Ukraine, 01601, zoozag@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-0523-133X>

V.Parkhomenko – National scientific agricultural library, National Academy of Agrarian sciences of Ukraine, Geroiv oborony Str., 10, Kyiv, Ukraine, 01127, fullmetalekolog@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3206-3199>

Про авторів: І.Загороднюк – Національний науково-природничий музей НАН України, вул. Богдана Хмельницького, 15, Київ, Україна, 01601, zoozag@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-0523-133X>

В.Пархоменко – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, вул. Героїв оборони, 10, Київ, Україна, 03127, fullmetalekolog@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3206-3199>

Об авторах: И.Загороднюк – Национальный естественнонаучный музей НАН Украины, ул. Богдана Хмельницкого, 15, Киев, Украина, 01601, zoozag@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-0523-133X>

В.Пархоменко – Национальная научная сельскохозяйственная библиотека НААН, ул. Героев обороны, 10, Киев, Украина, 03127, fullmetalekolog@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3206-3199>